

4У-08
М-82

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. І. І. МЕЧНИКОВА

А. А. МОСКАЛЕНКО

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

Учбовий посібник для студентів-заочників .

ОДЕСА--1961

З М І С Т

	Стор
Передмова	2
Розділ I Питання української діалектології у XVIII—першій половині XIX століття	3
Розділ II Питання української діалектології в II половині XIX — на початку XX століття	14
Розділ III Монографічні описи українських говорів. Записи української діалектної мови	39
Висновки	47

328831

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
і.м. І. І. МЕЧНИКОВА

А. А. МОСКАЛЕНКО

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

Учбовий посібник для студентів-заочників

ІБ ПНУС

328831

44-08

м-82

П Е Р Е Д М О В А

Серед наукових дисциплін, які вивчають студенти українського відділу філологічних факультетів університетів і педінститутів, поважне місце посідає діалектологія української мови. Основне завдання цієї наукової дисципліни полягає в тому, щоб зібрати, скласифікувати і теоретично осмислити фонетичні, граматичні і лексичні особливості говорів, діалектів, наріч української мови. Знання цих діалектних особливостей має першорядне значення для вивчення історії української мови, бо, як писав видатний мовознавець II половини XIX ст. О. О. Потебня, історія будь-якої конкретної мови — це історія її говорів, діалектів, наріч.

Кожна наукова дисципліна має свою історію. Має свою історію і діалектологія української мови. Щоб добре опанувати діалектологію української мови і сприяти її дальшому розвитку, треба обов'язково знати шляхи її розвитку, її історію. В цьому «Нарісі...» стисло і викладається історія діалектології української мови дожовтневого періоду.

Автор

Одеса, 18.VI-61 р.

РОЗДІЛ I

ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ У XVIII—ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Наявність у мові говорів, діалектів і властивих їм деяких особливостей помітили ще грецькі учені античного періоду. Так, Секст Емпірик (середина II століття н. е.), виступаючи проти граматиків у суперечках про аналогію і аномалію, говорив, що «обіходів (говорів, діалектів — А. М.)... багато: в афінян — один, у лакедемонян — інший, і більше того в афінян відмінні один від одного обіходи старовинний і сучасний, а також неоднаковий обіход сільського населення з обіходом міських жителів»¹¹. Та грецькі вчені не вважали діалекти за самодостатні мовні одиниці і особливості окремих діалектів розглядали тільки як відхилення від норм літературної мови.

В античних грецьких учених згодом майже не знайшлося послідовників, і аж до XVIII століття діалекти так як слід і не вивчались. Лише з середини XVIII століття, в період ростущого капіталізму, коли народності розвиваються в нації, а мови народностей у національні мови, коли національні мови закріплюються у літературній мові, коли зароджується порівняльно-історичне мовознавство, починають вивчати діалектну мову і розуміти вагу її для історії мови. Ось у цей час і в Росії, і на Заході починає формуватись діалектологія як наукова дисципліна.

За яких же умов, обставин почала зароджуватись і розвиватись діалектологія на Україні?

Друга половина XVIII ст. і перша половина XIX століття, коли саме зароджується і розвивається українська діалектологія, як відомо, характеризується посиленням процесом розкладу феодалізму і дальшим розвитком капіталізму. А процес ліквідації феодалізму і розвитку капіталізму, як відомо, — є в той же час процес складання людей в нації. Мова української народності саме в цей час перетворювалась у національну мову. Але умови цього процесу на Україні були досить складні і своєрідні. Більша частина українських земель перебувала під владою царської Росії, менша частина

¹¹ Античные теории языка и стиля, ОГИЗ, М.-Л., 1936 г., стор. 92.

—під владою австро-угорської монархії. На всій етнографічній території України населення несло на собі подвійний гніт—соціальний і національний. В зв'язку з розвитком капіталізму і складанням української нації класові суперечності загострились, посилилась класова боротьба проти експлуататорів, проти соціального і національного гніту на всій території України. Саме для цього періоду буде характерною перша історична тенденція в національному питанні: «пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав»¹. Саме в цей період, незважаючи на утиски і заборони української мови, культури, зростає і підноситься інтерес до історії українського народу, його культури, народної творчості і мови. Саме в цей час починають цікавитись історією української мови, її місцем серед слов'янських мов, перспективами її розвитку, діалектами. Ось за таких умов і обставин зароджується і розвивається українська діалектологія.

* * *

Одним із кращих знавців російської діалектології у XVIII ст. був М. В. Ломоносов, який сам про себе писав, що «довольно знаєт все провинциальные диалекты здешней империи»².

М. В. Ломоносов вважав, що головних російських діалектів є три — «московский, северный, украинский» або «1) московской, 2) поморской, 3) малороссийской»³.

Співставляючи український «діалект» з іншими діалектами російської мови, М. В. Ломоносов відзначив, що «сей диалект с нашим очень сходен», хоча й має з різних причин чимало відмінностей у вимові, наголосі та закінчення слів⁴.

1786 р. А. Шафонський подав, за словами О. О. Потебні. «весьма замечательное по своему времени географическое и этнографическое разделение Малой России»⁵, у своїй праці «Черниговское наместничество. Топографическое описание»⁶. За фонетичними ознаками, «в рассуждении разного выговора речей», А. Шафонський «Малую Россию» поділив на три смуги — за нашу термінологією — на три наріччя. Перша смуга — це північно-західна, Полісся; друга смуга — середня, яка є перехідною від Полісся до полів, між Десною, Сеймом і Сулою вниз по Лубні, а від Лубень вправо до Десни і Дніпра, до Києва включно.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, К., 1950 р., стор. 11.

² С. К. Булич, История языкознания в России, 1904 г., стор. 1101.

³ М. В. Ломоносов, Соч., т. VII, 1952, стор. 430, 608.

⁴ М. В. Ломоносов, Соч., т. VII, 1952, стор. 83.

⁵ Заметки о малорусском наречии. Филологические Записки. 1870 г., в. 1, стор. 1.

⁶ Видання М. Судієнка, 1851 р.

«В сей полосе самый чистый Малороссийский язык употребляется, который Литовского очень мягкаго, ни степнаго грубаго і тяжелаго выговора не имеет».

Третя смуга — південно-східна, між Пслон і Сулою по Лубні, а також далі на правому боці Сули аж до Дніпра. «Во всей этой полосе наречие употребляется твердое і грубое и от обеих первых отменное, напр., в Полесьи говорят **конь, нож, вол**, в Глухове и Нежине — **кунь, нуж, вул**, а за Лубнами — **кинь, ниж, вил**»¹.

О. О. Потєбня в «Заметках о малорусском наречии» цілком справедливо, хоча і дуже обережно, критикує і поділ на смуги, і фонетичну характеристику цих смуг, подану А. Шафонським.

«Сведение, что на Полесьи говорят: **конь, вол**, в применении к Малорусской части этого края, несправедливо, — говорит О. О. Потєбня. Гораздо ближе к истине г. Максимович, который находит в Северной разности Южно-русского языка, отделяемой от разности Киево-Переяславской рекою Сеймом, большое разнообразие в произношении О: **куинь, коуонь, конь і кунь**... Если понимать слова Шафонскаго, что в Глухове и Нежине говорят **кунь**, таким образом, что такое произношение свойственно **всей средней полосе по Сулу**, то это опять будет ошибочно: **по Суле говорят кинь**. Впрочем от Шафонскаго нас отделяет почти сто лет. За это время в языке могло кое-что измениться, но этнографические наши сведения увеличились не чрезмерно»².

А. Шафонський у своїй праці не мав на меті та і не міг подати докладну характеристику і обґрунтовану класифікацію наріч. У своїй праці він зробив вперше в історії української діалектології лише натяк на можливу класифікацію українських наріч на підставі різної вимови О в новозакритому складі.

Відзначив наявність діалектів в українській мові у XVIII ст. Ю. Добриловський. Видаючи 1792 р. «**Науки Парохіяльнія... з Славенско-Рускаго на простый и посполитый языкъ Рускій преложенія**», він, звертаючись до читача, писав:

«Вѣдомо бо есть тебѣ благоговѣнный читателю, же въ русской сей простой, въ Польщы звычайной и посполитой Бесѣдѣ, слова и способы ихъ вираженія, суть рожни и не всѣмъ еднаковїи: на Волиню иншіи, на Подолу, и на Оукраинѣ иншіи, въ Полѣсю иншіи, ведлугъ своего звычайу, мають люде

¹ А. Шафонский, Черниговское наместничество. Топографическое описание, 1851 г., стор. 24—25.

² Филологические Записки, 1870 г., в. I, стор. 4—5.

якобы свойственный свой языкъ, и иншій способъ Бесѣды и словъ вираженія»¹.

Деякі фонетичні особливості українських діалектів занотував і І. П. Котляревський. Так, серед рукописів, що лишилися після смерті І. П. Котляревського, була «Заметка о некоторых народных обычаях». В цій «Заметке...» І. П. Котляревський писав:

«В Полтаве и в смежных городах слова: конь, вол, нож, кот, подол, мост и проч., произносят простолюдины: кинь, вил, ниж, кит, подил, мист і проч.; но в сих же словах, в других падежах единственного и множественного чисел, сохраняют О: во^{лы}, ко^{ня}, мо^{ста}, на подо^{ле} и проч.

В Черниговской же губернии произносят кунь, вул, нуж и проч.»².

1805 р. була написана, а 1818 р., була видрукована перша «Грамматика малороссійскаго нарѣчія» О. Павловського.

У своїй граматиці О. Павловський, як ніхто до нього, передусім гаряче і переконливо закликав вивчати наріччя, їхні особливості, бо ці особливості, які зберігаються і характеризують наріччя, можуть прокласти стежку «въ лабиринфѣ многочисленнѣйшихъ познаний»³.

В першому розділі «О буквахъ» О. Павловський вперше в історії української діалектології відзначив найхарактернішу фонетичну ознаку — дифтонгічну вимову старого О в новому закритому складі — північного наріччя.

«О в односложных реченіях, — писав О. Павловський, — произносится как і, напр.: сімь, піпъ, бігъ, стіль; а ближайшие к Литве и грубейшие Малороссияне выговариваютъ оно^е так, как У или Ю мешая будто с і, напр.: куіт, пуіп, буіг, руід, сюіль»⁴.

В доданому до граматики «Кратком малороссійском словаре» О. Павловский подав декілька характерних саме для північного наріччя слів у фонетичному північноукраїнському оформленні. Напр.: 1) кіяхи — кукурудза, 2) луста — шматок хліба, 3) ореля — гойдалка, 4) чепельк — сточений ніж, 5) вечераю, 6) весільлѣ, 7) сніданьлѣ, 8) збіжьжѣ 9) клоччѣ, 10) смітьтѣ та інші.

Та ґрунтовніші відомості з української діалектології маємо лише в працях М. О. Максимовича. М. О. Максимович, починаючи з передмови до збірника «Малороссійскихъ пѣсней» (1827 р.), у всіх своїх працях «постоянно утверждал, что на Малорусское наречие должно смотреть как на особый

¹ ЗНТШ, т. 131, стор. 249, розрядка наша.

² «Основа», лютий 1861 р., стор. 172.

³ Грамматика малороссійскаго нарѣчія, 1818 г., ст. 114.

⁴ Там же, стор. 2.

язык, отличный от Великорусского, а тем более от Польского»¹.

В українській мові М. Максимович виділяв два наріччя. Під терміном «наріччя» Максимович розумів «отмены с какими бывает язык в своем народе»².

Наріччя, яке існує здавна «оба—полы Днепра на Украине. Подольи, Волини, Севершине», М. О. Максимович називав малоруським, а наріччя, яке також існує здавна «обонпол Днестра в Галиции и в Карпатах» — називав червоноруським. «Оба они, при всех местных своих разностях, — писал Максимович, — запечатлены единством одного языка, что и свидетельствует о древнем его образовании»³.

В наріччях М. О. Максимович виділяв піднаріччя і різності. Значення цих термінів М. О. Максимович розкривав так: «Если какое наречие многосложно, то некоторые средние степени его изменений можно назвать поднаречиями; а их дробнейшие и менее заметные отмены — разностями»⁴.

В малоруському наріччі М. О. Максимович виділяв два піднаріччя — українське і сіверське; в українському піднаріччі М. О. Максимович у свою чергу виділяв різність переяславську, волинську і слобожанську.

В червоноруському наріччі М. О. Максимович також виділяв два піднаріччя — галицьке і закарпатське, які об'єднують всі різності червоноруського наріччя.

Малоруське наріччя, за словами М. О. Максимовича, відрізняється від червоноруського передусім уживанням дієслів майбутнього часу типу знатиму, знатимеш і т. д., які ніби не властиві червоноруському наріччю. Твердження М. О. Максимовича, що дієслівних форм майбутнього часу типу знатиму «нет в наречии червонорусском»⁵, неправильне, бо дієслова такого типу у червоноруським наріччі і в часи Максимовича були, хоча йому не зливалось з інфінітивом і могло вживатись перед і після нього. Відомо, що такі форми дієслова (що я му робити, чи — що я робити му) знані і тепер у західноукраїнських діалектах.

Червоноруське наріччя, за Максимовичем, відрізняється від малоруського особливо тим, що в орудному відмінку однини іменники жіночого роду і деякі займенники кінчаються не на -ою, -ею, а на -ов, чи -ов: водов, земл'ов, мнов, тобов.

Таким чином, М. О. Максимович виділяв в українській мові наріччя не за фонетичними ознаками, як це робили його попередники, а за морфологічними. Використання М. О. Максимовичем морфологічних ознак, хай недостатніх, для

¹ Соч., т. III, К., 1880 г., стор. 275.

² Там же, стор. 59.

³ Соч., т. III, К., 1880 г., стор. 232.

⁴ Там же, стор. 59.

⁵ Соч., т. III, стор. 47.

класифікації і характеристики наріч української мови було безперечно кроком уперед у порівнянні з тими класифікаційними спробами, які були до нього.

Піднаріччя М. О. Максимович в кожному наріччі виділяв за фонетичними рисами. Так, для українського піднаріччя, за Максимовичем, типовим є перехід старого О в новозакритому складі в і (стола — сіл) і перехід б в і (дбд — дід). Цими фонетичними рисами характеризується переяславська, волинська і слобожанська різність. В сіверському ж піднаріччі на місці старого О в новозакритому складі з'являються «двогласные» звуки *уи*, *юи* (*куинь*, *сюиль*), а на місці б — «тонкое е» (*діед*).

Галицьке піднаріччя червоноруського наріччя, за словами Максимовича, характеризується твердою вимовою Т в III особі дієслів (*робит* — *роблят*), а закарпатське — «дебелым выговором звука Ъ»¹. Ъ же в обох піднаріччях вимовляється як і (*ліс*, *сіно*).

Українське піднаріччя М. О. Максимович вважав найпоширенішим і зразковим в українській мові. Найдальшим за своїми ознаками від українського піднаріччя М. О. Максимович вважав закарпатське піднаріччя. Твердження М. О. Максимовича про те, що українське піднаріччя «и по месту и по приметам... есть наиболее развитое и образцовое в Южно-русском языке, по принадлежности своей издревле к Киеву и Переяславу»² відноситься, правильне.

У своїх працях, так важливих для історичної української діалектології, М. О. Максимович висловив чимало інтересних думок. Ці думки М. О. Максимовича мають бути предметом окремих студій.

Праці М. О. Максимовича з української діалектології були в свій час дуже авторитетними, їх наслідували, напр., у Західній Україні. Становлять вони певний інтерес, передусім своїм фактичним матеріалом, і в наш час.

* * *

Цікавилися питаннями української діалектології в I половині XIX ст. і в Західній Україні. Так, наприклад, уже автор першої української граматики в Галичині І. Могильницький у своїй статті «Вѣдомость о рускомъ языкѣ» (1829 р.), виступаючи на оборону української мови як окремої, самостійної мови серед слов'янських, твердив, що терміни «мова, язык, діалект без стислого логической розницѣ в том самом значеню уживаные бывають», тобто вказував на синонімічність і відносність значень цих термінів. Відносність значень термінів *мова*, *діалект*. І. Могильницький так пояснював:

¹ Соч., т. III, стор. 233.

² Там же.

«И так, скоро мову ческу, полску, російску, руску к мовѣ коренной славянской относимо, то реченье мовы властивѣ діалектами межи собою звати треба. Коли зась без отношенія того мову яку зовемо; або обок инных языков яко то: нѣмецкого, латинского кладемо, тогды мова, в первом припадку діалектом звана, имя языка слушнѣ прибирае»¹.

Деякі відомості з української діалектології, більш-менш докладні, знаходимо в підручнику «Grammatyka jezyka maloruskiego w Galicji» Ів. Вагилевича, Lwów, 1845 р.

В українській мові І. Вагилевич виділяв два наріччя: **галицьке** і **київське**, межа між якими проходить по ріках Серет і Буг. Правда, І. Вагилевич тут же зараз говорив, що є ще і третє наріччя — **карпатське**, але воно, за його словами, не має жодної своєї особливості — в ньому бо зустрічаються елементи обох перших наріч, а відмінність становлять лише домішки з сусідніх братніх мов.

Між галицьким і київським наріччям так багато спільного, — говорив І. Вагилевич слідом за М. О. Максимовичем, — що їх не можна вважати за дві окремі мови.

Кожне наріччя І. Вагилевич, як на свій час, більш-менш докладно схарактеризував і подав їхні ознаки — **фонетичні**, **морфологічні** і, навіть вперше в історії української діалектології, **синтаксичні** риси. Наведемо найголовніші з них.

Галицьке наріччя:

а) фонетичні риси — 1) Е з А — **делеко** (далеко), **жерт** — (жарт); 2) зрубіле Ъ—**крыця**, **гыркій**; Є на місці Я, —**оп'еть**, **р'ед** (ряд), **пам'еть** (пам'ять); 4) Е на місці А після Ж, Ч, Ш, Щ — **жель** (жаль), **чес** (час), **шер** (шар), **щестье** (щастя); 5) наявність Ф замість ХВ — **фала** (хвала), **фіст** (хвіст) тощо.

б) **Морфологічні риси** — 1) часто вживане закінчення **-ім** в дав. відм. множини іменників—**псім** (псам), **волім** (волам); 2) закінчення **-іх**, **ох** у місцевому відм. множини іменників — **на князіх**, **писаріх**, **зубох**, **головіх**, **словіх**, **телятіх**; 3) відсутність **-Т** у дієсловах теперішнього часу III особи однини і множини — **ходи** (замість ходить), **види** (замість видить), **ходя**, **нося** (замість ходять,носять); 4) майбутній час типу **иму ходити**, **иму сидіти**, наявність якого у свій час саме у червоно-руському наріччі заперечував М. О. Максимович.

З синтаксичних рис І. Вагилевич наводив лише одну рису — переважне вживання прийменника **О** і рідше **ОБ** в галицькому наріччі. Наприклад: **о міні**, **о землю**, хоча можуть уживатись **обо мні**, **об земь**.

Київське наріччя:

а) фонетичні риси — 1) А (Я) після Ж, Ч, Ш, Щ та інших приголосних — **жаль**, **час**, **часть**, **ряд**, **брязк**, **п'яниця**; г) Я з

¹ Українсько-Руський Архив, т. V, Львів, 1910 р., стор. 6.

Є — життя, щастя; 3) ХВ та КВ із Ф — хвига, хварба, ква-соля; 4) Ж із ЖД — виїжати, похожати тощо.

б) Морфологічні риси — 1) закінчення -ОВІ, -ЙОВІ в дав. відм. одн. іменників чол. роду — хлопіві, князьові; 2) в орудному відм. однини в іменників мішаної та м'якої групи поширене закінчення -ОМ — князьом, писарьом, польом, морьом тощо. 3) орудний множини часто закінчується на -АМА — отцама, князяма (сумнівно — А. М.); 4) дієслова III особи одн. теп. часу кінчаються на -ТЬ — рветь, речеть, видить, лежить; 5) в дієсловах III особи однини теп. часу часто відпадає Є: утіка, поспіша; 6) майбутній час має форму — писати му, писати меш.

З синтаксичних рис І. Вагилевич і в київському наріччі відзначає лише одну рису — переважне вживання прийменника ОБ супроти О: об землю, обо мні, об зємь, о міні.

Карпатське наріччя:

а) Фонетичні риси—1) Я з А навіть після Ж, Ч, Ш, Щ: оп'ять, жяль, шяпка, чяс; 2) Бі, яке різниться від Й: бык, рыба, быти тощо.

б) Морфологічні риси — 1) в орудному однини іменники, прикметники жіночого роду мають закінчення -ОВ, -ЕВ, — ногов, душев, добров, ближнев; 2) здрібнілі форми іменників, прикметників мають суфікс -ОЙК, -ЕЙК — хлопойко, головойка, крылейко, полейко, добрейкий, остройкий; 3) в I особі теперішнього часу зберігається Г, К — бігу, могу, реку, теку; 4) в дієслівних формах I дієвідміни редукується Е — гадаш (гадаєш), гадам (гадаєм), гадате (гадаєте); в I особі теперішнього часу поширене закінчення -МЕ замість -МО—звемо (звемо), видиме (видимо).

З синтаксичних рис І. Вагилевич і для карпатського наріччя називає лише одну — уживання прийменника ИК, КО, К—нк міні, ко мні, к землі.

З наведеної характеристики наріччя української мови І. Вагилевичем видно, що деякі із поданих рис не втратили свого значення ще і тепер.

У жовтні 1848 р. у Львові відбувся «сборъ учених руских», на якому Я. Головацький виголосив доповідь «Росправа о нзиці южнорускім і его нарічіях»¹. Чимало положень цієї доповіді безпосередньо стосується і питань української діалектології. Важливіші з них такі:

1. «Недавно тому, як малоруський язык за осібний, самостатний і стародавний меже языками Словенськими поважати стали» (стор. 35). Автор категорично виступає далі проти

¹ Див., Исторический очерк основания галицко-русской Матицѣ и справозданье первого собору ученых руских и любителей народного просвѣщения. Составлено Я. Головацким, ч. 5, в Львові 1850 р. У подальшому викладі цитати з цієї доповіді будуть подаватись сучасним правописом. В дужках сторінки видання цієї доповіді.

твердженнь, що ніби малоруська мова є наріччя польської чи російської мови.

2. Посилаючись на Шафарика, Карамзіна, Я. Головацький твердить, що малоруська мова зрештою утворилась із мови таких слов'янських племен: полян, сіверян, суличів (що жили по р. Сулі), деревлян, дулібів, бужан, волинян, уличів, тиверців, хорватів і бойків (стор. 43—44). Це твердження Я. Головацького має значення для історичної діалектології ще й тепер.

3. За словами Я. Головацького, в малоруській мові «показується трояке наріччє»:

1) Волинсько-подільське, 2) Галицьке або Наддністрянське і 3) Гірське або Карпаторуське.

Всі ці три наріччя «составляють один язык южноруський і розличаються одно од другого лишень деякими різностями в коренних гласних почасти в різних граматических видах» (стор. 65).

4. Характеристика названим трьом наріччям у праці Я. Головацького подана така:

Волинсько-подільське (українське) наріччя «найпоширеніше із всіх наріччій южноруських, бо розлягаєся по цілій южній Русі, а Галичини іно окрайки зафатило» (стор. 54). Це наріччя має найкраще вироблені, найдосконаліші форми і всюди досить одностайне, «що є порукою за давноту его образованья і доконаленья» (стор. 54). В пам'ятках письменства «встрічаємо ледви не всі знаки нинішнього волинсько-подільського (українського) наріччя» (стор. 54). «В найновіших часах зачали декотрі писателі книжно обробляти сесе наріччє і видавати свої сочиненія чистонародним языком писані. Котляревський первий показав дорогу...» (стор. 55).

У волинсько-подільському наріччі, слідом за М. О. Максимовичем, Я. Головацький виділяє різності киево-переяславську, сіверську, слобожанську і волинсько-подільську.

Галицьке або Наддністрянське наріччя поширене в південно-східній Галичині і своїм осередком має м. Галич. Це наріччя, на думку Я. Головацького, таке ж давнє, як і інші наріччя і деякі його риси трапляються в старих пам'ятках письменства. Однак із нових письменників ніхто цим наріччям не писав, «бо і на що ж би розробляти без потреби один язык, котрий в складі дуже маленько розличається лишень вимовою декотрих букв різніться» (стор. 59).

Різностей (говорів) галицького наріччя Я. Головацький не подає, бо «они так з густа повторюються, що розділити їх і містність означити не можна» (стор. 71).

Гірським наріччям говорять всі горяни з обох боків Карпат. «Гірське наріччя грубше і менше розвите, мов задеревіло, але тоє заховало багато слів, ізреченій і видів стародавніх, старосвітських словенських. Дещо воно збивається на

язик словацький і чеський, так як галицьке на сербський. Є деякі пам'ятники сим нарічієм писані» (стор. 59). «Гірське наріччя має признаки обох тотих других» наріч (стор. 61).

Гірське наріччя Я. Головацький вважав також старовинним.

Риси наріч Я. Головацький наводить такі:

Волинсько-подільське наріччя	Галицьке наріччя	Гірське наріччя
1. Я в словах память, памнять, мясо, мня-со, тяжко.	Є в словах памьеть, мьесо, мнесо, тьежко.	Я в словах памь-ять, мясо, тяжко.
2. А після Ж, Ч, Ш, Щ: жаль, час, ша-новати, щастья.	Е (є) після Ж, Ч, Ш, Щ: жель, чес, шеновати, щестье.	А (я) після Ж, Ч, Ш, Щ: жяль, чяс, шяновати щястя.
3. О після Р, Л: дрова, ложка, блоха.	Е, И (Ы) після чи перед Р, Л; дрива, бльыха, кервавий.	Е, Ъ, Ы після Р, Л: дрѡва, бльыха, крѡвавий.
4. І з О, яке не пом'якшує приголосного: дім, лій, сіль, гіркий.	І з О, яке пом'якшує приголосний: д'ім, л'ій, с'іль, г'іркий.	Грубе І, И, Ы з О: дим, смль, гыркий.
5. Придихове Г: горо-бець, гострий, гора-ти.	Придихове В: воро-бець, вострий, ворати.	Придихове Й: йост-рий, йовес, йорати.
6. Вставне Л, Н; здо-ровля, роблю, пам-нять.	Рідко зустрічається вставне Л, Н: здоро-вье (і здоровье), робью.	Нема вставного Л, Н: здоровья, робью, память.
7. Орудний відм. імен-ників жін. р. кін-чається на -ОЮ, ЕЮ, ЄЮ: рукою, душею, такою, мою.	В цьому ж відмін-ку поширені закінчен-ня -ОВ, -ЕВ, -ОЮ; ру-ков, душев, моєв, ру-кою.	В цьому ж відмінку поширені закінчення -ОВ, -ЕВ, -ЄВ, -ОУ, -ЕУ, -ЄУ: руков, ду-шев, моєв, душеу.
8. У здрібнілих імен-ників, прикметників поширені суфікси — -еньк, -оньк: бі-ленький, хатонька.	У здрібнілих іменни-ків, прикметників по-ширені суфікси — -еньк, -оньк: білень-кий, хатонька.	В здрібнілих іменни-ків, прикметників по-ширені суфікси -ейк, -ойк: білейкий, ха-тойка.
9. В наказовому спо-собі поширені такі форми: бери, берім, беріть.	В наказовому спо-собі поширені такі форми: бери, берім, беріть.	В наказовому спосо-бі поширені такі фор-ми: берь, берме, беріт.
10. У теперішньому ча-сі поширені такі діє-слівні форми: співа-ємо, співають.	У теперішньому ча-сі поширені такі діє-слівні форми: співа-ем, співають.	У теперішньому ча-сі поширені такі діє-слівні форми: співа-ємо, співають.
11. Поширені такі зай-менники: той, сей.	Поширені такі зай-менники: тот, тотот, сесь.	Поширені такі зай-менники: тот, сей, сес.
12. Минулий час має таку форму — спі-вав, співали.	Минулий час має таку форму: співав ем, співав есь, співали сьмо.	Минулий час має та-ку форму: співав ем, співав есь, співали сьмо.

Волинсько-подільське наріччя	Галицьке наріччя	Гірське наріччя
13. Уживають такі сло- ва: хай, нехай, для, усе, лиш.	Уживаються такі слова: най, нехай, дле, усе, всьо, лиш.	Уживаються такі слова: няй, нъей, дбля, дбля, вшитко, лем.

Із поданої таблиці видно, що Я. Головацький наводить чимало характерних на той час для наріч рис фонетичних і морфологічних. Жодної синтаксичної риси Я. Головацький не наводить. Зате вперше Я. Головацький подає «декотрі слова інакше вживані» в наріччях.

Чимало діалектних особливостей різних наріч Я. Головацький відзначив у своєму підручнику «Грамматика Руского Языка»¹, на які радянський діалектолог не може не зважати.

Хоча праці Я. Головацького, поряд із працями М. О. Максимовича, і були кращими для свого часу, проте в них є і неприйнятні положення. Так, наприклад, не можна пристати до тієї думки, що ніби кожне наріччя «живе в народі в своїх остро ограничених преділах», бо, як відомо, ні в одній мові не існує різко окреслених діалектних меж. Не можна також погодитися і із твердженням Я. Головацького, що ніби «гірськїі сторони всїгда найдовше задержують старий бит і ознаки стародавньої бесїди», бо географічні фактори ніколи не мали і не мають вирішного впливу на консервацію чи розвиток мови.

Мова є продуктом ряду епох. Але із цього зовсім не слід робити висновку, як твердить Я. Головацький, що «столітній старець тим самим нарічієм говорить, що малий хлопець правнук або пращур его» (стор. 62). Таке категоричне твердження Я. Головацького заперечує розвиток мови взагалі.

Непринятною в цілому для нас і класифікація наріч української мови, подана Я. Головацьким.

♦ ♦ ♦

В історії кожної науки можна виділити два періоди — **емпіричний і теоретичний**. Так ось, перше століття (середина XVIII і перша половина XIX століття) в історії української діалектології і було в основному періодом емпіричним, періодом, коли тільки почалося збирання діалектного матеріалу з слабким його теоретичним осмисленням.

Спочатку мовознавці цього періоду цікавилися переважно фонетичними особливостями українських наріч, діалектів. Це очевидно пояснювалося тим, що і народжуване в цей час історично-порівняльне мовознавство головним чином цікавилось вивченням фонетичних закономірностей мов. Під кінець цього періоду почали цікавитися і морфологічними особливо.

¹ Львів, 1849 р.

стями наріч. Але вже дослідники I половини XIX ст. розуміли, що одних фонетичних і морфологічних рис для характеристики наріч недостатньо і вперше в історії української діалектології почали наводити поодинокі синтаксичні і лексичні особливості наріч. Можна лише шкодувати, що в цьому напрямку було зроблено надто мало.

Проста констатація діалектних особливостей, властивих якомусь наріччю, — характерна ознака усіх праць цього періоду. Деякі ж спроби пояснити наявність цих особливостей в наріччях були явно невдалими.

Із питань загального теоретичного характеру в цей період були поставлені такі питання — що треба розуміти під термінами **мова, наріччя, діалект, різність**. Визначення цих термінів подавалися, але тепер ці визначення, звичайно, неприйнятні.

В працях М. О. Максимовича, Я. Головацького вперше в історії української діалектології ставились питання про генезис українських наріч. На ці міркування учених мають зважати і дослідники української діалектології, і історики української мови.

Корисним лишився нам у спадщину від перших українських діалектологів той фактичний матеріал, який подається в їхніх працях.

РОЗДІЛ II.

ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ В II ПОЛОВИНІ XIX—НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Умови для розвитку української культури, науки, літератури і мови в II половині XIX ст. помітно погіршали. Царська Росія, за висловом В. І. Леніна, стала «тюрмою народів». Численні неруські народності царської Росії були зовсім безправні і безперестанно зазнавали всіляких принижень і образ. Всі ці неруські нації і народності царський уряд офіційно називав «іногородцями» і всіма засобами придушував їхню культуру, літературу і мову. Зазнавала утисків і українська культура, література та мова і не тільки в Східній, а і в Західній Україні, Буковині та Закарпатті.

І, незважаючи на утиски та заборони з боку царського уряду та австро-угорської монархії, українська культура, передусім українська демократична культура, спираючись на передову російську культуру і під її благодворним впливом, розвивалась і прокладала собі шлях вперед. Величезну роль у справі розвитку української культури, мови відіграв виступ Ф. Енгельса¹ в 1866 р. на оборону прав української мови та згодом праці В. І. Леніна з національного питання, які вик-

¹ Маркс, Енгельс, Соч., т. XIII, ч. I, стор. 158.

ривали великодержавницьку політику російської буржуазії і місцевий націоналізм української буржуазії на початку ХХ ст.

В умовах боротьби з великодержавницькою політикою демократичної культури з представниками української націоналістичної культури і під знаком цієї боротьби розвивалась і зробила певний поступ також і українська діалектологія. В II половині XIX ст. і на початку ХХ ст. з української діалектології з'явилися такі праці, які не втратили свого значення ще й тепер. Коротка характеристика кращих праць із української діалектології і є завдання цього розділу.

* * *

Емпіричний період в історії української діалектології тривав з кінця XVIII ст. до появи у II половині XIX ст. діалектологічних праць О. О. Потебні, якими розпочинається новий, теоретичний період в історії української діалектології. Праці О. О. Потебні «О звуковых особенностях русских наречий»¹, «Заметки о малорусском наречии»², «К истории звуков русского языка»³ були по суті першими науковими працями з української діалектології. Тільки з появою цих праць О. О. Потебні можна говорити про українську діалектологію як наукову дисципліну.

Але не тільки в цих, а й в інших працях О. О. Потебня цікавився питаннями української діалектології. Чим же пояснюється такий постійний інтерес О. О. Потебні до української діалектології?

Інтерес О. О. Потебні до вивчення діалектних рис української мови, був викликаний не тільки потребою вивчити історію української мови, а й потребою відповісти на гіпотезу Погодіна-Соболевського. Як відомо оборонці гіпотези Погодіна-Соболевського, не знаючи живої української мови, її діалектних особливостей, обґрунтовували свою антинаукову концепцію передусім даними писемних пам'яток. Не заперечуючи ваги, значення даних писемних пам'яток для вивчення історії будь-якої мови, О. О. Потебня, однак, рішуче заперечував проти того, щоб історію, напр., давньоруської мови вивчали тільки на підставі даних писемних пам'яток. «Випадки такі, як б в род. одн. жін. р. **доброб і добрыб, землб і в знах. мн. своб**, одержують смисл для історії мови лише тоді, — писав О. О. Потебня, — коли вони будуть найближчим способом визначені не тільки на підставі інших даних пам'яток, в якій зустрічаються, але й на підставі живої мови тієї місцевості, до якої відноситься пам'ятка»⁴.

1 Филологические Записки, в. I, II, III, Воронеж, 1865 г.

2 Филологические Записки, в. I, Воронеж, 1870 г.

3 Окреме видання, Воронеж, 1876 г.

4 К истории звуков рус. яз., В., 1876, стор. 9.

О. О. Потебня вважав, що дані живої діалектної мови — найважливіше джерело для вивчення історії мови. Історія будь-якої конкретної мови — це історія її наріч. І історія давньоруської мови, за словами О. О. Потебні, є історія великоруського і малоруського наріч. Ці твердження О. О. Потебні послужили великим поштовхом до збирання і вивчення діалектних особливостей української мови у II половині XIX ст. Проте найповніше ці настанови О. О. Потебні почали здійснюватись тільки в нашу радянську епоху.

Надаючи такої великої ваги фактам живої народної мови для вивчення історії мови, О. О. Потебня вимагав, щоб зразки живої української народної мови записувались єдиною для всіх обов'язковою транскрипцією.

«Етимологічний правопис потрібен загальнолітературній мові; але зразки народної мови, які повинні служити матеріалом для історії мови, треба записувати правописом, а не марною писаниною, як набіжить, повинен бути послідовним: раз надавши знаку певне значення, слід це пам'ятати»¹.

На жаль, ця справедлива вимога О. О. Потебні до Великої Жовтневої соціалістичної революції не була здійснювана та й не могла бути здійснена. Ця вимога О. О. Потебні здійснюється лише тепер радянськими діалектологами.

Вперше в історії української діалектології О. О. Потебня радив записувачам зразків діалектної мови позначати в кожному слові місце наголосу. Як відомо, основна функція наголосу полягає в тому, щоб у мовному потоці виділити слово з-посеред інших. Але наголос водночас є і особливий спосіб артикуляції фонем. Зміна наголосу може призвести до зміни звукової природи фонем. Отже, історія наголосу дуже може допомогти вивчити і історію фонем. О. О. Потебня добре це розумів. «Взагалі, — писав він, — дуже невігідно для майбутніх досліджень, що, незважаючи на існування хороших прикладів, зразки народних говорів до цього часу видаються без наголосів. Нема сумніву, що вчення про наголос складе дуже важливий розділ руської мови»².

Цих справедливих порад і вимог О. О. Потебні ми не можемо і тепер лишати поза увагою. Справді, пора вже, давно пора зайнятись і радянським діалектологам, мовознавцям питаннями наголосу в українській мові.

В українській мові О. О. Потебня виділяв такі говори: український, подільський, галицький, карпаторуський або гірський, волинський, заблудівський і сосницький.

Більше 20 фонетичних і до 20 морфологічних діалектних

¹ Заметки..., Филол. Записки, в. I, 1870, стор. 8.

² Там же, стор. 10.

ознак були в полі уваги О. О. Потебні при характеристиці окремих говорів української мови. Треба відзначити, що в своїх працях О. О. Потебня не обмежувався тільки констатацією тієї чи іншої ознаки, властивої якомусь говорові української мови. Він уперше в історії української діалектології подавав до кожної діалектної ознаки історичний коментар, приблизно датував появу цієї ознаки, посилався на наявність цієї фонетичної чи морфологічної ознаки в писаних чи друкованих пам'ятках. Одночасно О. О. Потебня звертав увагу на ті ознаки, які властиві не тільки українським говорам, а і іншим слов'янським мовам. Проілюструємо сказане декількома прикладами.

О. О. Потебня вважав, що найдовший шлях пройдений змінами старих О, Е в І в центральних говорах української мови, а найстаровинніші, проміжні форми цих змін старих О, Е в І збережені тільки на околицях української мови в українських діалектах¹.

Теоретично осмислюючи причини твердої вимови в деяких українських говорах приголосних Д, Т, З, С, Н, Л перед І, яке походить з старого О, О. О. Потебня пише, що «І з О може не пом'якшувати приголосний тільки тому, що відокремлюється від нього ледь помітним глухим звуком, який раніш міг бути чистим, міг чути виразно... Стало бути, І з О припускає двоголосний»², дифтонг.

Наявність дифтонгів у північноукраїнських говорах, тверда вимова деяких приголосних перед І, що походить з О, і свідчить про те, — говорить О. О. Потебня, — що І з О утворилось через двоголосні, дифтонги, а не безпосередньо з О. Аналогічно шляхом дифтонгізації і із старого Е утворилось І в нових закритих складах. Дифтонгізація старих О, Е почалася, «судячи за пам'ятками письменства, ніяк не пізніше початку XIV ст.»³.

Пояснив О. О. Потебня і процес утворення І з Ъ. Помітивши, що ненаголошений Ъ у північних українських говорах вимовляється як Е (мешаймо, бежи), а піднаголосом як ІІ (в'їтер, пішки), О. О. Потебня припускав, що утворення І з Ъ проходило через такі стадії: довге Е, JE, а може ІЕ, ІІ і, нарешті, після редукції J — І. Напр.: мѣра—мера—мѣра—міра—міра.

І з Ъ було вже без сумніву в XVI ст., а імовірно могло бути в XIV і навіть у XIII ст. Поодинокі приклади І на місці Ъ, — говорить О. О. Потебня, — були і в XI ст.⁴

¹ Заметки..., Филолог. Зап., в. I, Воронеж, 1870, стор. 29.

² О звуковых особен. рус. наречий, Филолог. Зап., Воронеж, 1865, стор. 104.

³ Там же, стор. 111.

⁴ Там же, стор. 114.

Але О. О. Потебня у своїх працях подавав історичний коментар не тільки до фонетичних, а й до морфологічних рис українських говорів. Так, М. О. Максимович, Я. Головацький ще в I половині XIX ст. звернули увагу на те, що в західноукраїнських говорах в орудному відм. одн. іменники жін. р., деякі займенники можуть мати закінчення ОЎ, ЕЎ: **рукоу, душеу, тобоу, мојеу** тощо.

Однак цю особливість дослідники I половини XIX ст. тільки констатували. А О. О. Потебня і пояснив наявність цієї морфологічної ознаки в західноукраїнських говорах. На його думку, закінчення ОЎ, ЕЎ утворились у результаті повної редукції J і часткової редукції ненаголошеного У.

«Нема чого й думати, — писав О. О. Потебня, — про самостійне утворення цих ОЎ, ЕЎ безпосередньо із старовиннішого ОІ-Ж, ЕІ-Ж»¹.

Відзначаючи відсутність чергування приголосних у дієсловах I особи однини (**сидю', молотю', мостю'**) у східноукраїнських говорах, О. О. Потебня зауважує, що ці «випадки безпосереднього пом'якшення не є залишок старовини; вони мають місце тільки там, де сучасна мова допускає м'який голосний, але не там, де вимагала його стара мова»².

Отже, на думку дослідника, східноукраїнські дієслівні форми типу **ходю', крутю', пусто'** тощо є новіші за форми типу **ходжу', кручу', пушу'**.

У рецензії на збірник «**Народные песни Галицкой и Угорской Руси**» О. О. Потебня звернув увагу і на деякі лексичні особливості західноукраїнських говорів супроти східноукраїнських. Так, напр., він зауважив, що в східноукраїнських говорах невідомі такі слова — **полонина, Бескиди** (назва Карпат), **Грунь** (власна назва гори чи загальна назва лісистій височини), **Верховина, верховинці, горяни, Коломия, борола** (скеля, рос. утес), **кучера** (лісиста гора), **струнка** (загорода з особливим пристроєм для доїння овець) тощо.

Правда, зауважає О. О. Потебня, деякі із цих слів з за темним значенням живляються і в східноукраїнських говорах. Так, у рукописній поемі, написаній автором з Кременчуцького повіту, він виписав: «там **бескета** там западня, твань»; «темная **бискета** глибокого провалля». «Це, — зауважує дослідник, — навряд чи може бути відокремлено від **Бескид**»³.

Зустрілось у Східній Україні і слово **грунь** як власна назва села, розташованого на височині, покритій лісом.

¹ О звуковых особен. рус. наречий, Филол. Зап., Воронеж, 1865, стор. 120.

² Там же, стор. 127.

³ Рецензія на «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», Я. Головацкого, Записки АН, т. 37, кн. 1, 1880 г., стор. 74.

Таким чином, О. О. Потебня один із перших почав цікавитися і лексичними особливостями українських говорів.

У вступній статті до збірника «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» Я. Ф. Головацький так само, як і у відомій доповіді «Росправа о языцѣ южнорускомъ и его нарѣчїяхъ», виголошеній на «Соборі учених руських» у 1848 р., твердив, що горяни і підгоряни зберегли і зберігають свою старовинну мову без будь-яких іномовних елементів тільки завдяки географічним умовам — горам і лісам, які ізолювали їх від жителів інших місцевостей.

О. О. Потебня цілком справедливо не погодився з цим твердженням Я. Ф. Головацького, заявивши, що гори ніколи не були надійним захистом будь-якого говору від сторонніх мовних впливів.

Ось усе те найголовніше, що характеризує О. О. Потебню як першого діалектолога-теоретика в історії українського мовознавства. Патріарх славістики акад. І. В. Ягич на початку ХХ століття так оцінював діалектологічні праці О. О. Потебні:

«Ніхто не вмів у той час так добре і правильно, з чисто наукового погляду, аналізувати діалектні, звукові особливості руських наріч, як Потебня, причому він особливо докладно входив у характеристику більш відомих йому малоруських наріч»¹.

* * *

Якщо О. О. Потебню можна вважати зачинателем української діалектології, то К. П. Михальчука треба визнати основоположником української діалектології. К. П. Михальчук написав небагато праць, але праці його з української діалектології є найкращими з усієї дореволюційної спадщини.

Найгрунтовнішою працею К. П. Михальчука є його нарис української діалектології, відомий під назвою «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины». Написаний цей нарис був у 1871 р., а видрукований у 1877 р.² Становив він першу спробу класифікації і характеристики українських наріч. У другому розділі цього нарису К. П. Михальчук подавав і специфічні, характерні ознаки української мови у порівнянні з російською мовою, «но! глава эта, по настоящю г. Будиловича исключена из сказанного очерка по мотивам, ничего общего не имеющим с филологической критикой»³. Та і всьому нарису такий «бус-

¹ И. В. Ягич, История славянской филологии, СПб, 1910 р., стор. 552.

² Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, т. VII, вып. 2, 1877 г.

³ К. Михальчук, Открытое письмо к А. Н. Пыпину, К., 1909 г., стор. 26.

ловатий заголовок довелось дати через вимоги цензури¹.

З цим нарисом української діалектології К. П. Михальчука органічно зв'язана його ж стаття «К южно-русской диалектологии»², яка становить розгорнуту рецензію на працю О. О. Соболевського «Очерк русской диалектологии. III. Малорусское наречие».

Перу К. П. Михальчука належить і стаття «Статистика в области диалектологии»³.

К. П. Михальчук був також автором двох програм до збирання діалектних особливостей Перша — «Программа для собирания особенностей малорусских говоров» була видрукована в 1910 р., а друга — «Програма до збирання діалектичних одмін української мови» — в 1911 р.

Однако і в інших працях К. П. Михальчука, як, наприклад, «Открытое письмо к А. Н. Пыпину»⁴, «Что такое южно-русская (малорусская) речь»⁵, «До питання про українську літературну мову», «До праці В. Науменка «Обзор фонетических особенностей малорусской речи»⁶, є чимало фактичного матеріалу та інтересних і важливих тверджень, які мають безпосереднє відношення і до української діалектології.

Розглянемо важливіші питання української діалектології, які ставились і розв'язувались у працях К. П. Михальчука.

1) К. П. Михальчук дуже великої ваги надавав даним діалектної мови для історії мови. Свої погляди з цього питання він особливо докладно виклав у статті-рецензії «К южно-русской диалектологии». У названій статті він писав, що довгий час учені, навіть такі як І. Срезневський, М. Колосов, історію російської і інших східнослов'янських мов вивчали переважно за даними пам'яток письменства, що, зрозуміло, не могло не позначитись на науковій якості їх праць. О. О. Потебня перший звернув увагу дослідників на вагу даних діалектної мови разом із даними пам'яток письменства для вивчення історії кожної конкретної східнослов'янської мови. Однак сам О. О. Потебня факти діалектної мови використовував переважно в своїх етимологічних дослідженнях. Факти ж діалектної мови для вивчення історичної фонетики і морфології східнослов'янських мов уперше найповніше почав використовувати у своїх працях О. Соболевський.

Використання фактів діалектної мови разом із фактами, зафіксованими в пам'ятках письменства, уточнило чимало положень і висновків в історії східнослов'янських мов. І це бу-

¹ Автобіографічна записка К. Михальчука, ЗНТШ, т. 121, 1914 р., стор. 239.

² Киевская Старина, т. 42, 1893 г., стор. 453—487.

³ Киевская Старина, т. 41, 1893 г., стор. 334—353.

⁴ Киев, 1909.

⁵ Киевская Старина, т. 66, 1899 г.

⁶ Український діалектологічний збірник, кн. II, К., 1929 р.

ло, зауважує К. П. Михальчук, цілком природно, бо факти живої діалектної мови давали можливість ґрунтовніше і об'єктивніше розібратись у мовних особливостях пам'яток письменства різних епох і місцевостей.

2) Особливо багато уваги в своїх працях К. П. Михальчук приділив вивченню значення, таких дразливих у його час, термінів — **мова**, **наріччя** (діалект), **говір**. Найдокладніше значення цих термінів К. П. Михальчук розкрив у своїй гаряче-запальній, дискусійній статті з професорами С. К. Буличем і Т. Д. Флоринським «Что такое южнорусская (малорусская) речь».

У цій статті К. П. Михальчук писав, що терміни **мова**, **наріччя**, (діалект) і **говір** не мають у лінгвістичній літературі ще свого точно окресленого визначення і вживаються часто із різними значеннями. Отож, даремно допитливий дослідник дошукувався б у сучасній лінгвістичній літературі їх точного визначення і розмежування¹. Сучасна лінгвістика, за словами К. П. Михальчука, вживає ці терміни умовно для позначення генетичних взаємин між різними мовними величинами. Ось чому, одна і та ж величина може називатись і **мовою** і **наріччям**, в залежності від того, з якими іншими мовними величинами вона буде в даний момент співставлятись². Наприклад, так звана праслов'янська мова по відношенню до індоєвропейської прамови може бути визначена терміном **наріччя**, а по відношенню до прамов східних слов'ян, південних слов'ян, західних слов'ян ця праслов'янська мова може бути визначена терміном **мова**. В свою чергу праруську мову по відношенню до праслов'янської мови можна визначити терміном наріччя, але по відношенню до сучасних східнослов'янських мов — російської, української, білоруської — вона може визначатись і терміном **мова**. Сучасна, напр., українська мова по відношенню до праруської мови може бути визначена терміном **наріччя**, але по відношенню, наприклад, до південно-західного сучасного наріччя вона може бути визначена і терміном **мова**. В свою чергу сучасне південно-західне наріччя може бути визначене терміном **мова** по відношенню уже до конкретної неподільної мовної одиниці, яку називають говором, наприклад, по відношенню до гуцульського чи лемківського говору.

Звичайно, з генетичного, порівняльно-історичного погляду споріднені сучасні мови, як, наприклад, російську, українську, білоруську по відношенню до давньоруської мови можна розглядати і як діалекти чи наріччя. Але при визначенні термінів **мова**, **наріччя** (діалект) ми не можемо не зважати на те, кого, яке суспільство на тому чи іншому етапі його роз-

¹ Киевская Старина, т. 66, 1899 г., стор. 136.

² Там же, стор. 136—137.

вितку обслужує мова. Так, в епоху первісно-общинного ладу плем'я є основна одиниця суспільства. Кожне плем'я має свою, властиву лише йому мову, яку ще Ф. Енгельс визначав терміном діалект: «В дійсності плем'я і діалект по суті співпадають»¹. І якщо в цю епоху якийсь плем'я розростеться і розпадеться згодом на два племені, то мову цих двох новоутворених кровноспоріднених племен у радянському мовознавстві також визначають тільки терміном діалект, тобто так само, як і мову того племені, з якого утворились ці нові племінні мови. І мову народності, нації, які з'являються на новому етапі розвитку суспільства, в радянському мовознавстві визначають тільки терміном мова, незалежно від її генетичних зв'язків. Отож, при визначенні термінів мова, наріччя (діалект) треба зважати на те, кого обслужує мова, яке суспільство, на якому етапі його розвитку, за якого суспільного ладу. А К. П. Михальчук, як видно з усього викладеного вище, на це не зважав. Не зважав К. П. Михальчук і на те, що наріччя (діалекти), говори по відношенню до загальнонародної мови є її відгалуженнями, над якими превалює, які підпорядковує собі і на певному етапі перемелює ця загальнонародна мова.

К. П. Михальчук правильно вважав, що кожне наріччя якоїсь мови повинно мати якийсь свій словник, свою повну граматику і свою повну особливу фонетику². Але не на всіх етапах розвитку мови її наріччя будуть зберігати ці характерні ознаки. В процесі дальшого розвитку мови наріччя, як її відгалуження, поступово перемелюються в єдиній загальнонародній мові і втрачають свою самобутність, тобто втрачають свої фонетичні, граматичні і лексичні особливості. Ось цього якраз і не розумів К. П. Михальчук. Розглядаючи наявність наріч як явище прогресивне, бо вони, на його думку, продовжують і тепер розвиватися і збільшуватись³, К. П. Михальчук не погоджується з тим, що наріччя можуть становити окремі фрагменти органічно цілої мови. Це, на думку К. П. Михальчука, було б очевидною дурницею, бо тоді важко собі уявити, що ж саме лишається на долю мови як реальної лінгвістичної величини.

Антиісторичний, антисоціальний ідеалістичний характер трактування цього питання К. П. Михальчуком цілком очевидний. Наявність наріч (діалектів) не заперечує, а, навпаки, підтверджує наявність загальнонародної мови. Отже, єдина мова народності, нації і при наявності наріч (діалектів), говорів є реальна лінгвістична величина. А К. П. Михальчук

¹ Ф. Енгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, Госполитиздат, 1950 г., стор. 93.

² Киевская Старина, 1899 г., т. 66, стор. 139.

³ Там же, стор. 145.

твердив, що взагалі із усіх лінгвістичних величин, які відомі в генетичній класифікації мови, реальне існування мають тільки конкретні говори. Такі ж лінгвістичні величини, як мова, наріччя, реально не існують з тієї простої причини, що, мовляв, нема ніякої фізичної можливості виголошувати водночас «слова і фрази в їх повних звукових формах хоч би навіть на двох найближчих один до одного, але не тотожних абсолютно говорах»¹. Ілюстрував це своє положення К. П. Михальчук таким прикладом. Не можна, — говорить він, — одночасно виголосити такі однакові слова поліським і українським говором як «нус і нъіс», «нюс і ныіс», «рябый і рабый», «ходъемо і ходъімо» тощо.

В зв'язку з цим К. П. Михальчук приходиться до висновку, що і так звані «самостійні мови» і «несамостійні наріччя» насправді є величини абстрактні, мовні фікції, штучно створені шляхом теоретичного об'єднання живих конкретних говорів»².

З наведеного видно, що К. П. Михальчук і національні мови, і наріччя (діалекти) вважав фікцією. За реальну мовну величину він визнавав лише говір. Неприйнятність таких тверджень К. П. Михальчука цілком очевидна. Адже, наприклад, спільність мови для всієї нації є одна з характерних ознак нації, бо національна спільність немислима без спільної мови. Помилковість тверджень К. П. Михальчука полягає в тому, що він відривав мову від конкретного носія і творця її, не зважав на історичні умови розвитку мови, переоцінював фонетичні відмінності і недооцінював характерних, специфічних ознак мови, наріччя. А що ж розумів К. П. Михальчук під терміном говір? Щоб обслуговувати потреби колективу, щоб бути засобом спілкування в людському суспільстві, мова, за словами К. П. Михальчука, повинна характеризуватись «можливою конкретною однорідністю і погодженістю її лексичного матеріалу, граматичного ладу і звукового характеру, з одного боку, і правильним постійним уживанням у ній в кожний даний момент для вислову певних понять і думок, одних і тих же загальноживаних слів і фраз в одній і тій же специфічній звуковій формі — з другого боку»³.

Наведені вище характерні ознаки мови як засобу спілкування властиві, на думку К. П. Михальчука, тільки говору — цій найпростішій і неподільній мовній одиниці. Говір, — твердить К. П. Михальчук, — є первинна, конкретна і неподільна одиниця, а наріччя — явище вторинне: воно є тільки природний продукт еволюційного розвитку поступової диференціації і розпаду одного даного «говору» на цілу групу нових окремих «говорів», які все більше і більше потім спеціалізують-

¹ Киевская Старина, 1899 г., т. 66, стор. 139—140.

² Там же.

³ Цит. роб., стор. 144.

ся в своїй організації і посилюють в собі елемент живої індивідуальності, а не якась інтеграція цілої групи різнорідних «говорів», одночасно виниклих, в одне дане ціле і однорідне «наріччя», яке потім прагне перетворитись у цілком «конкретну мову» чи «говір». Історія природного розвитку мов, — говорив К. П. Михальчук, — знає тільки перший процес, але не знає жодного випадку останнього процесу¹.

Помилкове трактування терміну **говір** К. П. Михальчуком полягає на нашу думку ось у чому:

1) Терміном **говір** К. П. Михальчук визначав і мову племені, і мову народності, і мову нації. В такому разі термін **говір** уже переставав бути терміном.

2) Уживаючи в такому широкому значенні термін **говір**, К. П. Михальчук твердив, що **говір** є завжди первинною мовною одиницею. А між тим, це, як відомо, не зовсім так. Якщо терміном **говір** визначити мову окремого роду, то, звичайно, такий **говір** буде первинним супроти наріччя, як мови племені. К. П. Михальчук вважав, що всі живі говори є результат розпаду якогось **праговору**. Це твердження К. П. Михальчука є неприйнятним, бо говори могли утворюватись і в результаті інтеграції. Остаточно не перемелені в загальнонародній мові місцеві діалекти, втрачаючи свою самобутність, перетворюються у говори. Отже, говори можуть бути і вторинною мовною одиницею.

3) Особливо багато уваги К. П. Михальчук приділив генезисові територіальних діалектів, виясненню зв'язків між територіальними українськими діалектами і колишніми родоплеменними діалектами. Так, К. П. Михальчук твердив, що сучасні йому різновидності українського народу разуюче співпадають з етнографічним переписом племен у Нестора, що дає підстави припускати, що й деякі риси цих племен, зокрема мовні риси, збереглися. На думку К. П. Михальчука, колишнім полянам відповідають сучасні українці — жителі північного і середнього Подніпров'я; колишнім тиверцям відповідають жителі теперішнього південно-східного Поділля; колишнім волинянам відповідають теперішні бужани, пинчуки і волиняни. Бужани, що живуть між ріками Ущицею і Середою, склались із суміші уличів і бужан: пинчуки — предки колишніх лутичів, а волинці — предки дулібів.

Сучасним поліщукам чи полісцям відповідають колишні племена сіверян, деревлян і дреговичів; сучасним жителям Поділля по річці Збруч, Східної Галичини, Закарпаття, Буковини, тобто так званим русинам відповідають колишні племена хорвати (червоні), уличі і, можливо, бужани.

Саме на цій підставі К. П. Михальчук українське наріччя назвав давньополянським, подільське — давньодеревлян-

¹ Киевская Старина, 1899 г., т. 66, стор. 145.

ським і червонорусинське чи русинське — давньохорватським.

Погодившись у 1893 р. із поділом О. І. Соболевського української мови на два наріччя — північномалоруське і південномалоруське, К. П. Михальчук також намагався встановити генетичний зв'язок цих двох наріч з колишніми родоплеменними діалектами.

Північномалоруське наріччя, — писав К. П. Михальчук, — в своїй основі має мову колишніх полян і деревлян, а південномалоруське — мову колишніх дулібів і хорватів. Мова колишніх уличів і тиверців була, на думку К. П. Михальчука, перехідною між цими двома українськими наріччями, так само, як мова сіверян і дреговичів, була перехідною між мовою українською і російською.

Що ж до української різновидності південномалоруського наріччя (за класифікацією Соболевського), то вона, за К. П. Михальчуком, утворилась, мабуть, пізніше, але утворилась, без сумніву, на основі давньої полянсько-деревлянської мови під впливом, починаючи з XIII—XIV ст., мови волинян і подолян.

Зрозуміло, що К. П. Михальчук не міг у свій час при відсутності достатньої кількості матеріалів з багатьох місцевостей розв'язати такого важливого, кардинального питання. Інтересно, що з українських мовознавців після появи праць К. П. Михальчука ніхто і не брався за вивчення цього питання, розуміючи всю його складність. Тільки в нашу радянську добу питання про генезис територіальних діалектів, про зв'язок їх з колишніми родоплеменними діалектами постало у всій його величі.

Розв'язанню цього питання має бути підкорена і робота по створенню діалектологічного атласа української мови. Звичайно, що і думки К. П. Михальчука з цього питання мають бути найретельніше вивчені і перевірені.

4) В українській мові К. П. Михальчук виділяв три наріччя: українське (давньополянське), поліське (давньодеревлянське) і русинське (давньохорватське). Спільне і відмінне між цими трьома наріччями К. П. Михальчук так характеризував:

«а) у фонетичному відношенні більше подібності між українським і русинським наріччями, ніж між ними обома, і в особливості першим, і поліським наріччям, і б) в етимологічному більше подібності між українським і поліським, ніж між цими двома наріччями і русинським. Що ж до ступеня подібності і відмінності між наріччями в синтаксичному і лексичному відношеннях, то вони не можуть бути поки що визначені, бо нема даних для цього»¹.

¹ К. П. Михальчук, Наречия, поднаречия... Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край, т. VII, 1877 г., стор. 463

Нижче цю загальну характеристику спільних і відмінних рис між наріччями К. П. Михальчук трохи деталізує. Так, він говорить, що «червоноруське (русинське — А. М.) наріччя, особливо у фонетичному відношенні становить ніби мініатюрне повторення всіх характерних рис обширної системи двох перших наріч: українського і поліського, з тією лише різницею, що ці риси виступають у ньому в досить своєрідних комбінаціях»¹. Ці своєрідні комбінації фонетичних особливостей українського і поліського наріч у русинському наріччі і становлять характерну рису цього наріччя в галузі фонетики. Але ці фонетичні особливості в перехідних говорах помітно зневиразнюються, і розмежувати русинське наріччя від інших двох можна лише за морфологічними ознаками. Морфологічні ознаки для русинського наріччя, за К. П. Михальчуком, є основні і за ними лише, разом узятими, і можна виділити його від інших наріч.

Виясняючи нижче взаємини між українським і поліським наріччями, К. П. Михальчук додав, що поліське наріччя своїм лексичним складом майже тотожне з українським наріччям, та і в синтаксисі непомітно будь-яких відмінностей.

Така загальна характеристика спільних і відмінних рис між названими наріччями в галузі фонетики і морфології не втратила свого значення ще й тепер.

За якими ж критеріями К. П. Михальчук виділяв в українській мові названі три наріччя? Найявністю в українській мові трьох вищеназваних наріч К. П. Михальчук зв'язував:

1) з розміщенням у минулому східнослов'янських племен на території сучасної України;

2) з історією заселення території сучасної України в наступні часи;

3) з топографічними особливостями місцевості, на якій поширене те чи те наріччя;

4) з етнографічними особливостями жителів даної місцевості, з культурою, заняттями і побутом населення;

5) з характерними фонетичними і морфологічними ознаками.

Синтаксичних і лексичних ознак наріч К. П. Михальчук, як уже було сказано вище, не подавав через відсутність для цього в нього матеріалів. Але вагу їх для виділення і характеристики наріч К. П. Михальчук уже добре розумів.

Радянські діалектологи також повинні зважати на подані К. П. Михальчуком критерії при класифікації українських діалектів.

В кожному наріччі К. П. Михальчук виділяв піднаріччя і різноріччя. Однак виділення в наріччі піднаріч і різноріч, як

¹ К. П. Михальчук, Наречия, поднаречия..., Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край, т. VII, 1877 г., стор. 502.

говорив згодом сам К. П. Михальчук, не має серйозного наукового значення і допускається лише для зручності¹.

Треба сказати, що характеризуючи піднаріччя і різноріччя, К. П. Михальчук називав не тільки їхні фонетичні риси, як це робив у свій час М. О. Максимович, а подавав і деякі їхні морфологічні риси.

Хоча згодом у своїй статті «К южно-русской диалектологии» К. П. Михальчук відмовився від свого попереднього поділу і пристав до поділу О. І. Соболевського, все ж поділ української мови на три наріччя у К. П. Михальчука є і об'єктивніший, і аргументованіший, ніж поділ української мови на два наріччя у О. І. Соболевського. В нашій радянській діалектології поділ української мови на три наріччя, зроблений К. П. Михальчуком, з деякими територіальними уточненнями визначається за найближчий до справжнього стану речей².

5) Як уже говорилося вище, К. П. Михальчук, характеризуючи наріччя, піднаріччя і різноріччя, подає тільки властиві їм фонетичні і морфологічні риси. Докладніше К. П. Михальчук описує фонетичні риси. Особливо багато уваги К. П. Михальчук приділив дифтонгам із старих О, Е в новозакритому складі та дифтонгам із Ъ. Його характеристика дифтонгів, історичні коментарі до них не втратили значення і для нашої радянської діалектології³.

Менше уваги К. П. Михальчук приділив морфологічним рисам наріч, піднаріч і різноріч. Властиві якомусь наріччю морфологічні риси він тільки називав, наводив без будь-яких коментарів один-два приклади, а іноді і прикладів не наводив. Зрідка лише К. П. Михальчук до українських діалектних форм подавав спільні чи відмінні форми, вживані у російській, польській чи старослов'янській мовах.

Недостатньо уваги К. П. Михальчук приділив діалектним рисам займенникових форм у наріччях і, особливо, діалектним рисам числівникових форм. Тільки характеризуючи карпатське піднаріччя, К. П. Михальчук назвав уживання в ньому таких числівників як **один двадцять**, замість **двадцять один**, **чотирдесять**, замість **сорок**. Незаслужено мало К. П. Михальчук приділив уваги особливостям засобів словотвору, які зустрічаються в різних наріччях. Звернув увагу К. П. Михальчук тільки на поширення суфікса **-ЕЙК (сонейко)** та суфіксів **-АН-ИЙ**, **-ОН-ИЙ (ран'ан-ий, заруч-он-ий)** в деяких наріччях і піднаріччях.

6) В кінці ХІХ ст. в російській діалектології почали використовувати статистику. К. П. Михальчук загалом позитивно

¹ Киевская Старина, 1899 р., том 66, стор. 137.

² Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, К., 1955, стор. 61.

³ Див. Труды этнографическо-статистической экспедиции... т. VII. 1877 г., стор. 484—486.

поставився до запровадження статистики в діалектології. Однак К. П. Михальчук застерігав проти безоглядного застосування статистичного методу в діалектології і радив, по-перше, суворо добирати і класифікувати матеріал, взятий для статистичного аналізу, по-друге, радив брати цілком однорідні мовні факти, явища, які будуть обраховуватись. Тільки за таких умов, — говорив К. П. Михальчук, — статистика може бути корисною.

7) К. П. Михальчукові належать ще і дві програми для збирання особливостей українських говорів¹. Укладати програму для збирання особливостей українських говорів К. П. Михальчук почав з 1897 р. на пропозицію Російської Академії наук, якій порадив доручити цю важливу роботу саме К. П. Михальчукові академік О. О. Шахматов. Через хворобу К. П. Михальчука в укладанні програми для Російської Академії наук взяв участь А. Кримський. Але участь його була дуже незначна: «Кримським зроблені тільки деякі перестановки §§ і невеличкі додатки до них»².

У складанні програми, виданої Українським Науковим Товариством у Києві, також через хворобу К. П. Михальчука взяв участь Є. Тимченко. Участь Є. Тимченка в роботі над цією програмою К. П. Михальчук згодом так характеризував: «В цій програмі відділи морфологічний, синтаксичний і словарний доповнені при моїй помочі і порадах д. Є. Тимченком»³.

Більшу вартість для нас становить «Програма до збирання діалектичних одмін української мови», ніж «Программа для собирания особенностей малорусских говорюв», бо в першій є всі розділи — фонетика, словотвір, словозміна, наголос, синтаксис і лексика, а в другій — є лише фонетика і наголос.

У нас ведеться велика робота по збиранню матеріалів для діалектологічного атласа української мови. Є і програма, за якою провадиться ця робота. Але в нас нема академічної програми для монографічного опису окремих говорів української мови. Потреба в такій програмі вже давно відчувається. Основою такої програми для монографічних описів українських говорів і могла б стати, на нашу думку, «Програма до збирання діалектичних одмін української мови» К. П. Михальчука.

* * *

1876 року в Києві була надрукована праця П. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия». В останньо-

¹ К. Михальчук, Є. Тимченко, Програма до збирання діалектичних одмін української мови, 1910 р., а також — К. П. Михальчук, А. Крымский, Программа для собирания особенностей малорусских говорюв, Петербург, 1910 г.

² ЗНТШ, т. 121, 1914 р., стор. 240.

³ Там же.

му розділі цієї праці «Общие выводы» П. Житецький порушив два досить важливих для української діалектології питання — питання про утворення із родоплемінних діалектів територіальних діалектів і питання про генезис українських наріч.

Племінні діалекти, — говорить П. Житецький, — відповідали нескладному ладові племінного життя слов'ян. Але з розкладом племінного ладу давні діалекти полян, деревлян тощо почали зазнавати істотних змін. На руїнах старовинного племінного ладу виникав новий лад, при якому декілька племен в межах певної території об'єднувались. В XII ст. уже остаточно зникли старовинні племінні назви, а замість них з'явилися землі **київська, новгородська, полоцька** і т. д. В межах цих земель і почали утворюватись територіальні діалекти. Імовірно, — припускає П. Житецький, — що в основі таких територіальних діалектів лежав один якийсь племінний діалект, до якого тяжіли інші. Одночасно якийсь один родоплемінний діалект з різних причин міг розпастися між декількома землями, в межах яких він вступав у взаємодіяння з діалектами цих земель і набував, таким чином, нових рис. Так з половини IX до половини XII ст. ішов процес утворення територіальних діалектів із колишніх родоплемінних. Територіальні діалекти в свою чергу зближувались між собою і десь у XII—XIII ст. ст. уже виявились найголовніші риси вокалізму майбутньої української мови.

Найдавнішим наріччям української мови П. Житецький вважав північне наріччя, від якого під кінець київської епохи, в часи уже татарщини, виділились галицьке і волинське наріччя. В кінці XV і на початку XVI ст. виділилось із волинських наріч і утворилося, таким чином, на основі стародавніх елементів українське наріччя. Це було, за словами П. Житецького, цілісне і суворо витримане наріччя з дуже незначними звуковими коливаннями і різноріччями¹.

Якщо із накресленим П. Житецьким процесом перетворення родоплемінних діалектів у територіальні загалом можна погодитися, то з твердженням про те, що північне наріччя старовинніше за інші наріччя, що українське наріччя виділилося пізніше «из волинских разноречий»², важко погодитися. Та згодом, 1883 р., П. Житецький сам відмовився від твердження, що українське наріччя утворилось із волинських різноріч. Заперечуючи твердження О. І. Соболевського про пізнішу колонізацію Київщини, П. Житецький говорив, що навіть погодившись із концепцією О. І. Соболевського, лишається «незрозумілим, чому саме при русі із заходу із Волині і Галича, в Києві згодом з'являється не Волинське і Га-

¹ Очерк звуков. ист. малорус. наречия, стор. 271—272.

² Там же, стор. 272.

лицьке наріччя, як на це треба було сподіватись при даній теорії, а українське, істотно відокремлене¹. Сучасні малоросійські говори у місцевостях найближчих до Києва, разом і окремо взяті, — говорив П. Житецький, — істотно відрізняються від волинсько-галицьких говорів².

В кінці «Очерка звуковой истории малорусского наречия» П. Житецький подав зразки народних говорів української мови. Це була перша хрестоматія зразків діалектної мови з усієї території України. О. О. Потєбня до своєї статті «Заметки о малорусском наречии» додав також зразки мови українських говорів, але тільки говорів північних.

* * *

Третя частина «Очерка русской диалектологии» О. І. Соболевського, опублікована 1892 р., була присвячена українській діалектології³. В малоруському наріччі О. О. Соболевський виділяв два піднаріччя: північномалоруське і південномалоруське або українсько-галицьке.

Північномалоруське піднаріччя поширене в південній і північно-західній частині України, чується воно в частині Чернігівської губ., в Переяславському і Пирятинському повітах Полтавської губ. в північній частині Київщини та Волині і в деяких повітах Мінської, Гродненської і Сідлецької губерній.

На іншій території поширене південномалоруське піднаріччя.

Карпатські говори в Галичині О. І. Соболевський відносить до південномалоруського піднаріччя. До південномалоруського піднаріччя зараховує О. І. Соболевський і більшу частину українських закарпатських говорів. Меншу ж частину закарпатських говорів О. І. Соболевський відносить до північномалоруського піднаріччя.

Виділив два піднаріччя в малоруському наріччі (українській мові — А. М.) О. І. Соболевський на підставі переважно фонетичних ознак. Так, наприклад, головні особливості піднаріччя О. І. Соболевський подавав такі:

1) дифтонги УО, УЕ, УИ і т. д. чи монофтонги У, Ю, И на місці старих О, Е північному піднаріччі і монофтонги І, И, рідко Ъ в південномалоруському піднаріччі;

2) дифтонги ІЄ або Є (поруч з І) на місці колишнього Ъ в північному піднаріччі і тільки І в південномалоруському піднаріччі;

¹ Чтения в Историческом О-ве Нестора Летописца, кн. II, К., 1888 р., стор. 216.

² Там же, стор. 221.

³ Живая Старина, вып. IV, СПб., 1892 г., Очерк русской диалектологии. III. Малорусское наречие, стор. 3—61.

3) більш-менш часто вживається твердий Р на місці давнього м'якого Р в північному піднаріччі;

4) в північному піднаріччі взагалі приголосні вимовляються більш твердо, ніж у південномалоруському піднаріччі.

Із дрібніших рис, властивих піднаріччям, О. І. Соболевський наводить такі:

1) флексія — 'Е в іменниках середнього роду у північному піднаріччі (**весільє, весіле**) і флексія -'А в південномалоруському піднаріччі (**весілля**);

2) відсутність стягнення АЄ в А (**думає** — **дума**) в північномалоруським піднаріччі;

3) відсутність О в дієсловах типу **куп-ова-ти** у північному піднаріччі;

4) наявність у південномалоруському піднаріччі займенника ЦЕИ.

Звичайно, що таких критеріїв для поділу на піднаріччя явно недостатньо. Саме на підставі цих фонетичних рис, передусім наявності чи відсутності дифтонгів, О. І. Соболевський частину закарпатських говорів відніс до південномалоруського, а частину — до північномалоруського піднаріччя. Якби О. І. Соболевському та були відомі діалектні риси граматичної будови, словникового складу закарпатських говорів він би не зробив такого помилкового розподілу закарпатських говорів.

Хибність розподілу О. І. Соболевським закарпатських говорів між північномалоруським і південномалоруським піднаріччям відзначили автори «**Опыта диалектологической карты русского языка в Европе**», цілком правильно сказавши, що «безпосереднього зв'язку між північномалоруськими в тісному смислі говорами і карпатськими нема; подібність між ними пояснюється їхньою архаїчністю, збереженням деяких особливостей, які змінилися в південномалоруських»¹.

Відомий знавець закарпатських говорів І. Панькевич, критикуючи О. І. Соболевського за те, що він розірвав закарпатські говори між двома піднаріччями — північномалоруським і південномалоруським, — на підставі багатьох даних довів, що «південнокарпатські говори у своїй основі є такі самі, як говори північнокарпатські», і що всі закарпатські говори органічно зв'язані з південно-західним наріччям².

Говори північномалоруського піднаріччя, хіба за винятком деяких, О. І. Соболевський характеризував як перехідні або змішані або разом і перехідні і змішані.

«Вони переважно становлять перехідний ступінь від малоруського наріччя до білоруського, — писав О. І. Соболевський,

¹ Н. И. Дурново, Н. Н. Соколов, Д. Н. Ушаков, Опыт диалектологической карты рус. языка в Европе, М., 1915, стор. 104.

² ЗНТШ, т. 155, 1937 р., стор. 180.

— і від північномалоруського піднаріччя до південномалоруського, або містять в собі, поруч з білоруськими рисами, домішку рис південномалоруських»¹.

Характеристика північномалоруського піднаріччя як перехідного чи змішаного є неправильною. На це в свій час вказав і К. П. Михальчук, який писав, що визнати північномалоруське піднаріччя «простим конгломератом різнорідних говорів, незв'язаних єдністю своїх органічних особливостей» неможливо, бо така характеристика не відповідає дійсності².

Хоча К. П. Михальчук, рецензуючи «Очерк русской диалектологии» О. І. Соболевського, і погоджувався з поділом малоруського наріччя на два піднаріччя, бо «на користь такого поділу його (малоруського наріччя — А. М.) є достатні підстави і в характері істотних відмінностей, які виявляються в говорах того і другого піднаріччя і в історії утворення цих відмінностей»³, проте поділ О. І. Соболевського мав менш підстав, він був менш аргументованим, ніж поділ української мови на три наріччя у самого К. П. Михальчука.

Для характеристики піднаріч і говорів малоруського наріччя О. І. Соболевський зібрав матеріали з багатьох джерел. Але найповніше О. І. Соболевський використав праці Я. Головацького, О. О. Потебні, П. Житецького і К. П. Михальчука. На фонетичні і морфологічні риси окремих говорів, які подаються в праці О. І. Соболевського, треба буде зважити, якщо мова цих сіл буде описана для діалектологічного атласа української мови.

Не заперечуючи, таким чином, ваги і значення третього випуска «Очерка русской диалектологии» О. І. Соболевського, присвяченого саме українській діалектології, ми проте не можемо погодитися з оцінкою його О. О. Шахматовим, який писав, що «он (очерк — А. М.) представляет значительный шаг вперед сравнительно с трудом К. П. Михальчука» «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины»⁴.

* * *

Безпосередньо з працею О. І. Соболевського «Очерк русской диалектологии» зв'язана праця О. О. Шахматова «К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей»⁵. Основні положення цієї праці такі:

Руська мова ще в доісторичну епоху розпалась на три групи говорів: північноруську, середньоруську і південнорусь-

¹ Живая Старина, выл. IV, 1892 р., стор. 12.

² Киевская Старина, т. 42, 1893 р., стор. 461.

³ Там же, стор. 459.

⁴ Украинская жизнь, № 4, Москва, 1914 г., стор. 79.

⁵ Журнал Министерства Народного Просвещения, Апрель, 1899 г., стор. 324—384.

ку. Південноруська група говорів ділилась на дві парості: північну і південну. До північної парості належали хорвати, бужани, дуліби, деревляни, поляни; до південної парості — тиверці, уличі і волиняни.

Поділ південноруської групи говорів на дві парості — північну і південну — О. О. Шахматов аргументував так:

«Південноруси здавна ділились на лісних і степових; такий поділ обумовлювався природою зайнятої ними країни. Лісні простори лежали на північ, а степові — на південь. Ось чому я приймаю споконвічний поділ південноруської групи на парості — північну і південну»¹.

Непереконливість аргументації О. О. Шахматова очевидна. Вирішну роль у групуванні говорів на наріччя географічні чинники відігравати не можуть. Вирішну роль у групуванні говорів на наріччя мають відігравати в першу чергу риси граматичної будови, словникового складу і фонетичної системи.

О. О. Шахматов же, якщо і зважав, то зважав при групуванні південноруських говорів на наріччя — північне і південне — тільки на фонетичні риси: на результати старих О, Е в нових закритих складах².

Таким чином, у цій праці О. О. Шахматов підтримав поділ українських говорів на два наріччя О. І. Соболевського.

О. О. Шахматов говорить, що розміщення сучасних українських говорів уже не відбиває повністю колишнього розміщення південноруських говорів. Так, у Полтавській, Харківській губ. — говорить О. О. Шахматов, — існують такі говори, яких нема на правому березі Дніпра. «Ці говори об'єднані деякими спільними звуковими рисами, які свідчать про існування особливої східноукраїнської групи, що має особливе своє наріччя»³. До таких спільних рис цього наріччя О. О. Шахматов відносить:

1) наявність середнього И, 2) м'яку вимову Р, 3) м'яку вимову Т в III особі дієслів тепер. часу однини і множини, 4) м'яку вимову приголосних перед І з О (д'ім).

«Очевидно, звукові особливості східноукраїнського наріччя не можуть бути нового походження: це наріччя склались так же давно, як і інші малоруські наріччя. Тепер воно поширилось у заново заселених малорусами областях, але в старовину воно, очевидно, чулось і в місцях первісного їх поселення»⁴ — південній частині правобережної України.

Сучасне східноукраїнське наріччя О. О. Шахматов відносить до південної парості східнослов'янських говорів, а су-

¹ Журнал Министерства Народного Просвещения, Апрель, 1899 г., стор. 339.

² Там же, стор. 369.

³ Там же, стор. 327.

⁴ Там же, стор. 328.

часне західноукраїнське наріччя, яке становить суміш північномалоруських і східноукраїнських звукових рис, на думку О. О. Шахматова, «є перехідним наріччям від південноукраїнського до північномалоруського або, що вирогідніше, це за своїм походженням — південноукраїнське наріччя, яке підпало під вплив сусідніх північномалоруських говорів»¹.

Мішаний характер західноукраїнського наріччя О. О. Шахматов аргументував мішаним складом населення, носія цього наріччя. На його думку носії цього наріччя за своїм походженням були: 1) частина колишніх хорватів, що належали до північної групи слов'янських племен. Частина ж хорватів, як носіїв північного українського наріччя, одійшла за Карпати і, таким чином, північне українське наріччя було територіально розірване.

Отже, вся праця О. О. Шахматова, як видно з усього сказаного, була направлена на оборону поглядів О. І. Соболевського, викладених у третьому випуску «*Очерка русской диалектологии*». Проте, будь-яких нових переконливих аргументів О. О. Шахматов так і не подав. І хоча О. О. Шахматов відстоював концепцію О. І. Соболевського і в інших своїх працях², проте тепер з нею погодитися не можна, і наші критичні зауваження до концепції О. І. Соболевського стосуються в такій же мірі і до поглядів О. О. Шахматова.

Погляди О. І. Соболевського і О. О. Шахматова на історію українських діалектів та класифікацію їх на північне і південне наріччя ще до революції популяризував у своїх лекціях з діалектології проф. В. Н. Перетц³. До поділу О. І. Соболевського приставав і проф. В. А. Богородицький⁴.

* * *

1907 р. вийшла «*Украинская грамматика*» А. Кримського. У вступі до цієї граматики А. Кримський писав, що українська мова не скрізь однакова, що вона розпадається на багато говорів, але «всі ті говори можна гуртом поділити на дві великі групи, або на дві великі вітки: західномалоруську і східномалоруську»⁵. Будь-якої аргументації на користь такого поділу А. Кримський у цій праці не подав. Тільки пізніше, року 1922, А. Кримський подав типовіші особливості західномалоруської і східномалоруської групи говорів.

Ось вони:

1) в західномалоруських говорах може відділятися частка

¹ Журнал Министерства Народного Просвещения, Апрель, 1899 г., стор. 328.

² Украинская жизнь, 1914 г., № 4, стор. 9.

³ В. Н. Перетц, Конспект лекций по русской диалектологии, Киев, 1912 г.

⁴ Общий курс грамматики, Казань, 1911 р., стор. 360.

⁵ Украинская грамматика, Москва, 1907 г., стор. 22.

ся від дієслова (я ся бою), а в східномалоруських не може (я боюся);

2) в західномалоруських говорах наголос у дієсловах падає на основу слова (хо'джу, прине'сла), а в східномалоруських — на флексію (хожу', ходю', принесла');

3) в західномалоруських говорах в III особі однини дієслова мають твердий Т (ходить), а в східномалоруських — м'який Т' (ходить);

4) в західномалоруських говорах займенник ВІН у род. відм. одн. має форму него, а в східномалоруських — нього, його;

5) в західномалоруських говорах всі прикметники, порядкові числівники належать тільки до твердої групи (синий, третій), а в східномалоруських говорах є прикметники, числівники і твердої, і м'якої групи (рідний, синій, третій);

6) в східномалоруських говорах С, Ц у прикметникових суфіксах чується твердо (руський, турецький), а в східномалоруських — м'яко (руський, турецький).

7) в західномалоруських говорах приголосні в іменниках середнього роду можуть і не подовжуватись (жите, ходжене), а в східномалоруських говорах подовжуються (життя, ходіння);

8) в західномалоруських говорах чується И твердіше від російського Ы, а в східномалоруських говорах И звук середній між Ы та І¹.

Поділ українських говорів на два наріччя — західномалоруське і східномалоруське — А. Кримський зробив впроти-вагу поділу О. І. Соболевського на північномалоруське і південномалоруське. Такий поділ О. І. Соболевського А. Кримський називав несправедливим, неорганічним і не стільки діалектологічним, скільки географічним². Але, сказане А. Кримським про поділ О. І. Соболевського, в такій же мірі відноситься і до його поділу на два піднаріччя — західномалоруське і східномалоруське. І поділ А. Кримського є неорганічний. штучний, антиісторичний, зроблений також на підставі тільки деяких спеціально дібраних рис.

Автори «Опыта диалектологической карты русского языка в Европе», визнаючи поділ А. Кримського невдалим, писали: «запропонований Кримським поділ на дві групи, східну і західну, зроблений на деяких не особливо яскравих ознаках; в ньому ігноруються ті великі особливості південномалоруського наріччя, які без сумніву виділяють його в самостійну групу, протиставляючи його як північномалоруським, так і карпатським говорам»³.

¹ О. Шахматов, А. Кримський, Нариси з історії української мови, К., 1922 р., стор. 91—92.

² Украинская грамматика, М., 1907 г., стор. 23.

³ Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколов, Д. Н. Ушаков, Опыт..., Москва, 1915 р., стор. 104.

В «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка», присвячених І. Франкові в сорокаліття письменницької діяльності, вийшла праця І. Зілинського «Проба упорядкування українських говорів»¹.

Мета праці І. Зілинського була — подати в загальних рисах поділ українських говорів на головні групи — наріччя і піднаріччя.

Поділ українських говорів на наріччя і піднаріччя І. Зілинський зробив «виключно тільки на одній засаді с. є. на звукових признаках, які розуміється, не вичерпують цілої сути говорів, одначе є із всіх відділів лінгвістики найважливіші і найбільш постійні»².

«Важніші звукові критерії, які треба мати на увазі при поділі української мовної території на поодинокі групи говорів» за І. Зілинським такі:

«І. Ріжні стадії розвою основних О, Е в закритих складах та старого Ї.

2. Ріжні степені розвою старих И, Ы.

3. Виговір старої групи КЫ, ГЫ, ХЫ і КЕ, ГЕ, ХЕ.

4. Територія уживання середнього Л (=лат. l), зглядно велярного Л (=·l·).

5. Ріжні степені розвою паляталізації, зглядно отвердіння поодиноких категорій шелестівок.

6. Вплив паляталізації на сусідні звуки.

7. Збереженне — зглядно утрата голосу в шелестівках на кінці і в середині слова.

8. Збереженне — зглядно скороченне подвоєних (довгих) шелестівок.

9. Ріжниці щодо наголосу (наголос рухомий і нерухомий).

10. Ріжниці в енергії артикуляції поміж наголошеними і ненаголошеними складами.

11. Вплив наголосу на якість голосівок (особливо Е, О).

12. Вплив чужих мов на звукові зміни в україн. говорах»³.

На основі географічного розміщення названих фонетичних рис І. Зілинський і виділив в українській мові дві головні групи говорів або два наріччя — південно-східне і північно-західне.

Територію цих двох наріч І. Зілинський визначив приблизно так:

«В Австро-Угорщині займає вона (північно-західна група говорів — А. М.) майже цілу полосу Карпат т. зн. майже всі українські говори по угорським боці; в Галичині: говори Лемків, Замішанців, Бойків, в части Гуцулів і долівський (в до-

¹ ЗНТШ, Львів, т. 117—118, 1914 р.

² Там же, стор. 337.

³ Там же, стор. 342.

линні Сяну); в Росії: переважну часть новоутвореної губ. Холмської, південну часть губ. Гродненської, Мінської, Чернігівської, північні частини губ. Волинської, Київської та Полтавської, південно-західний угол губ. Курської і північно-західний кут Харківської губернії. Вся остання українська язикова територія належить до південно-східної групи говорів»¹.

У кожному наріччі І. Зілинський в свою чергу виключно за фонетичними рисами виділяв піднаріччя: у північно-західному — північноукраїнське і карпатське; у південно-східному — східне (наддніпрянське) і західне.

В північноукраїнському піднаріччі І. Зілинський виділив говори підляські, західнополіські і східнополіські, а в карпатському — говори західні, з наголосом нерухомим, і говори східні, з наголосом рухомим.

Така в загальних рисах «проба упорядкування українських говорів» І. Зілинського.

Класифікація українських говорів І. Зілинського на два наріччя в значній мірі залежала від класифікації О. І. Соболевського. У своїй класифікації І. Зілинський зробив ту ж саму помилку, що і О. І. Соболевський, звівши до однієї групи говори північні і карпатські, водночас, таким чином, розірвавши органічно цілу південно-західну групу говорів між північно-західним і південно-східним наріччями.

Така помилкова класифікація І. Зілинським була зроблена передусім через недостатність одних фонетичних ознак для класифікації українських говорів на наріччя.

Характеризуючи українські говори тільки за їхніми фонетичними особливостями і недооцінюючи їхні особливості у граматичній будові та словниковому складі, І. Зілинський, слідом за О. І. Соболевським, значну частину карпатських і північних говорів скваліфікував як «змішані й перехідні говори, що творять переходову ступень з одної сторони до говорів південно-східної групи, а з другого боку до сумежних говорів чужих мов»². Більше того, і значну частину говорів, що «обнімають південно-західну часть губ. Київської, південну часть губ. Волинської, майже цілу губ. Подільську, українську часть губ. Бесарабської, північну часть Буковини, майже цілу східну часть Галичини», І. Зілинський також вважав перехідними та змішаними. Вони на його думку «становлять посередній ступень поміж східними говорами і говорами північно-західної групи»³. Хибність кваліфікації названих вище говорів як перехідних чи мішаних тепер цілком очевидна і не потребує коментарів.

Пізніше, у 1925 р., І. Зілинський від своєї класифікації

¹ ЗНТШ, т. 117—118, стор. 363.

² Там же, стор. 364.

³ Там же, стор. 366.

українських говорів, поданої в «Пробі»..., відмовився і прийняв поділ українських говорів на три групи: східну, західну і північну¹. Правда, такий поділ І. Зілинський вважав тимчасовим і чисто географічним. В 1933 р. він знову повернувся до свого старого поділу на два наріччя.

* * *

Уже в передреволюційні роки був опублікований «Опыт диалектологической карты русского языка в Европе» Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколова і Д. Н. Ушакова². Третя частина цієї праці була присвячена українській діалектології.

В українській мові автори «Опыта»... на підставі виключно фонетичних ознак виділили три групи говорів (або три наріччя): південномалоруську, північномалоруську і карпатську.

Південномалоруська група говорів характеризується такими спільними рисами: 1) І на місці старих О та Е в новозакритих складах, 2) І на місці колишнього Ъ, 3) Ъ та І (і) співпали в одному звукові І.

За вимовою приголосних Д, Т, З, С, Н, Л. перед І з Е, О, Ъ автори, поділяють південномалоруську групу говорів на дві підгрупи: північну, в якій названі вище приголосні перед І з О вимовляються твердо, а перед І з Е, Ъ — м'яко, і південну, в якій названі вище приголосні вимовляються перед І тільки м'яко, незалежно від його походження.

За іншими фонетичними ознаками та деякими морфологічними автори поділяють південномалоруську групу говорів на чотири підгрупи: 1) східноукраїнську, 2) західноукраїнську, 3) галицьку і 4) гуцульську.

Північномалоруська група говорів характеризується такими спільними рисами:

1) У, Е, Ъ, І на місці старого О в новому закритому складі;

2) на місці старого Е в новозакритому складі та Ъ можуть бути також різні звуки, крім І;

3) приголосні дзвінки в кінці слів і перед глухими зберігають свою дзвінкість.

В північномалоруській групі говорів автори, слідом за К. П. Михальчуком, виділили чотири підгрупи — 1) підляську, 2) західнополіську, 3) середньополіську і 4) східнополіську.

Карпатська група говорів характеризується такими спільними рисами:

¹ До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів, ЗНТШ. 1925 р., т. 141—143, стор. 19.

² Труды Московской Диалектологической Комиссии, вып. 5, Москва, 1915 г.

- 1) старому Е в новозакритому складі відповідає І;
- 2) колишньому Ъ відповідає І;
- 3) старі Ъ і И (і) етимологічно правильно розрізняються;
- 4) дзвінки приголосні перед глухими втратили свою дзвінкість;
- 5) м'який Р зберігся.

Карпатську групу говорів автори, слідом за І. Верхратським, поділили на дві підгрупи: 1) говори з рухомих наголосом, і 2) говори з нерухомих наголосом.

Крім цих трьох груп говорів, автори виділили перехідні говори на українській основі від української мови до білоруської і від української мови до південновеликоруського наріччя російської мови.

Класифікація українських говорів на групи говорів (наріччя), подана Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколовим, Д. Н. Ушаковим, зроблена була на підставі дуже вузьких, виключно фонетичних критеріїв. Ні особливості граматичної будови, ні особливості словникового складу при класифікації українських говорів не бралися авторами до уваги. Цим і слід пояснити істотні хиби цієї класифікації:

1) об'єднання в одному наріччі східноукраїнських говорів з іншими західноукраїнськими говорами і

2) виділення в окрему групу говорів (в окреме наріччя) карпатських говорів, які органічно зв'язані з західноукраїнськими говорами, про що ми вже говорили, аналізуючи класифікацію О. І. Соболевського.

Після праці К. П. Михальчука «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины» «Опыт диалектологической карты русского языка в Европе»... Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколова і Д. Н. Ушакова був по суті найкращою, багатою на фактичний матеріал працею.

РОЗДІЛ III.

МОНОГРАФІЧНІ ОПИСИ УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРІВ. ЗАПИСИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТНОЇ МОВИ

Монографічні описи українських говорів починають з'являтися тільки в останній чверті XIX століття. В переважній більшості цих монографій описані говори закарпатські, галицькі, волинські і подільські. Тільки в двох працях описані говірки східноукраїнського наріччя і в одній — говірка північного наріччя. Коротко схарактеризуємо ці праці.

В кінці XIX ст. в різних періодичних виданнях починають публікуватись праці з української діалектології Ів. Верхратського. З важливіших праць його треба назвати такі:

1. «Говор Замішанців»¹.
2. «Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів»².
3. «Про говор долівський»³.
4. «Про говор галицьких лемків»⁴.
5. «Говір батюків»⁵.

Всі названі роботи Ів. Верхратського написані за одним і тим же планом. А саме: 1) «До звучні», 2) «До пнетвору», 3) «До словотвору», 4) «До словоладу», 5) «Взорці бесіди», 6) «Словарець». Уже один перелік заголовків основних розділів праць І. Верхратського свідчить про те, що автор їх прагнув описати особливості того чи іншого говору всебічно. З цього погляду праці Ів. Верхратського вигідно виділяються з-посеред монографічних описів українських говорів іншими діалектологами. До того ж, кожна його робота спиралась на багатий фактичний матеріал, зібраний від представників цього говору в різних селах. Так, наприклад, говір замішанців описаний за матеріалами з 8 сіл, говори з рухомим наголосом — з 30 сіл, говори з нерухомим наголосом — з 36 сіл, говір долівський — з 22 сіл, говір лемків — з 27 сіл і говір батюків — з 25 сіл.

У своїх працях Ів. Верхратський ніколи не обмежувався однією констатацією якоїсь особливості описуваного говору. Наприклад, «приводячи лемківські вирази в часті грамати́чній,— писав І. Верхратський,— я протиставив їм вирази загально у нас в руськім уживанні—декуди, де се мені видалося пожиточним, також порівняв я їх з відповідними словами в старословенськім і других язиках словянських»⁶. Ось ілюстрація до цього твердження: у галицьких лемків зустрічається **шевц** замість **швец** із колишнього **шьвьць**; загально-руське — **швець**, локально **шевец**; польське *szewc*⁷.

До кожної своєї роботи І. Верхратський додавав «взорці бесіди» і «словарець». «В приведених тут пробах язикових (тобто в наведених зразках діалектної мови — А. М.) держався я,— писав І. Верхратський,— докладно слів переказчиків розповідок, загадок і пісень не змінюючи в них нічого, хоть иноді той саме переказчик оказував певні ріжниці пр. що до приди́ху: **во'чи** і **о'чи**, **вого'нь** і **ого'нь**, **во'на** і **она'**, **вони'** і **они** або що до наголосу: **часу'** або рідко коли: **ча'су**, **по'тім**, **пото'м** і **пото'му** і т. п. Тим способом даний примір, як то люд місце-

¹ ЗНТШ, 1894 р., т. III.

² ЗНТШ, 1899 р., тт. 27, 28, 29, 30; ЗНТШ, 1901 р., тт. 40, 44; ЗНТШ, 1902 р., т. 45.

³ ЗНТШ, 1900 р., т. 35—36.

⁴ Збірник філологічної секції НТШ, т. V, Львів, 1902 р.

⁵ Збірник філологічної секції НТШ, т. XV, Львів, 1912 р.

⁶ Збірник філ. секції НТШ, т. V, Про говір галицьких лемків, стор. 20.

⁷ Там же, стор. 47.

вий в декотрих случаях вільно поводитьсь, що слідителя говорів і для граматики есть не без ваги»¹.

І дійсно, записи зразків народної мови, зроблені Ів. Верхратським, можуть бути надійним матеріалом для характеристики мови говору. Шкода лише, що І. Верхратський, називаючи село, в якому зроблено запис, ніколи не називав особи, від якої записано.

В чотирьох невеличких статтях описані говори сіл Бодачівки, Монастирського, Кобилівки і Старої Ущиці колишньої Подільської губернії.

В статті «Описание говора с. Бодачевки (Колодиевка) Ущицкого у., Подольской губернии» Г. Голоскевича², подано докладний опис фонетики і системи флексій відмінюваних частин мови. Описана говірка належить до південно-західного наріччя. Ось важливіші її особливості:

1) перехід ненаголошеного О в У: пук'іс, уб'ід, пус'піу, мулуд'і;

2) Ф на місці ХВ: фатау, фил'а;

3) втрата дзвінкості приголосними: гулупка, рипка;

4) відсутність довгих м'яких приголосних в іменників середнього роду: кохан'а, шмат'а;

5) флексія -ОВИ, -ЕВИ в дав. відм. одн. іменників чол. роду: братови, крайови, горобцеви;

6) флексія -ИІ замість -ЕІ в род. відм. множини: л'уді, груди, очі;

7) відсутність м'якої групи прикметників: синні, сина, сине;

8) наявність коротких, редубованих та стягнених займенників: т'і, с'і, т'а, с'а, сесе, сеса, мо'му;

9) твердий Т в дієсловах III особи однини і множини: робит, ходит, воз'ат;

10) залишки перфектних форм — робивіем;

11) відсутність форм майбутнього часу недок. виду типу робитиму.

В статті О. І. Сорочана описана фонетика та морфологія говірки с. Монастирського³.

Із фонетичних особливостей говірки відзначені такі:

1) І з О, Е може і не пом'якшувати приголосного;

2) спорадично зустрічаються У замість О; спатуон'ки;

3) дзвінкі приголосні втрачають свою дзвінкість: голупчик, т'ашко, блиско;

4) зустрічається ДЗ замість З: дзилен'і, дзерн'ата;

5) послідовно вживається Ф замість ХВ: фалитис';

¹ Збірник філ. секції НТШ, т. XV, 1912 р., Говір батюків, стор. 7.

² ИЗОРЯС, т. XIV, СПб, 1910 г., стор. 106—131.

³ А. П. Сорочан, Описание говора с. Монастырского, Подольской губернии», ИЗОРЯС, т. XVII, кн. 4, 1912 г., стор. 249—260.

б) відсутні довгі м'які приголосні в іменниках середнього роду: **в'іс'іл'а, кор'ін'а.**

7) широко знане приставне Г: **гобора, гунука, гаршин, гискра.**

Із морфологічних рис говірки с. Монастирського названі такі:

1) поширення флексії -ОВІ в іменниках м'якої групи в дав. відм. одн. чол. роду: **купц'ові, тест'ові;**

2) закінчення -ИЙ замість -ЕЙ в род. відм. множини: **л'удий, ночий;**

3) всі прикметники належать до твердої групи;

4) у прикметників вищого ступеня поширений суфікс -ШЧ: **йасн'ішчий;**

5) відомі займенники **тота, тоте, сис'а с'ісі, усего;** числівники — **штири, штириста;**

6) відсутнє чергування приголосних кореня дієслова в І особі однини теперішнього часу: **но'с'у, про'с'у, во'з'у;**

7) твердий Г в дієслівних формах III особи однини та множини дійсного і наказового способів: **сидит, сид'ат, ход'іт;**

8) зберігаються залишки перфектних форм: **паслам, паслис'мо;**

9) зустрічається форма майбутнього часу типу **буду робіу;**

10) зворотна частка С'А не зливається іноді з дієсловом: **йа с'а забуу.**

З наведених особливостей видно, що говірка с. Монастирського належить до південно-західного наріччя.

За програмою К. Михальчука та А. Кримського зібраний був матеріал і описана в 1915 р. говірка с. Кобилівки В. Отроковським¹. В статті подані лише фонетичні риси говірки с. Кобилівки.

На підставі зібраних матеріалів автор твердить, що говірка с. Кобилівки належить до «южно-малорусского поднаречья (за термінологією Соболевського — А. М.) и точнее — к его украинскому говору»², тобто за нашою сучасною термінологією говірка с. Кобилівки належить до південно-східного наріччя. Дійсно, автор навів 8—10 фонетичних ознак говірки с. Кобилівки, спільних говіркам південно-східного наріччя. Але сам же автор у своїй статті, навів і цілий ряд таких фонетичних особливостей та деяких морфологічних рис, за якими говірку с. Кобилівки можна віднести до південно-західного наріччя. Ось вони:

1) спорадично зустрічається У на місці ненаголошеного О: **чоулоув'ік тоуб'і, поул'іно;**

2) твердий Р: **зора, горачка;**

¹ «Малорусский говор села Кобылевки, Подольской губ., Брацлавского уезда», ИЗОРЯС, т. XIX, кн. 4, 1915 г., стор. 80—74.

² Там же, стор. 31.

- 3) Ф на місці ХВ: **фостом, фил'а, ф'іртка**;
- 4) спорадична втрата дзвінками приголосними своєї дзвінкості: **загатка — загадка; парупками — парубками; рет'ка — редька**;
- 5) м'які С, Ц перед В: **с'вато, ц'вах**;
- 6) відсутність м'яких довгих приголосних в іменниках середнього роду: **жит'а, кор'ін'а**, хоча **кам'ін'н'а, р'іл'л'а**;
- 7) закінчення -ИЙ замість -ЕІ в род. відм. множини: **гусий, л'удий, свиний**;
- 8) всі прикметники належать до твердої групи: **синий, сина, сине**; також — **третий, трета, трете**;
- 9) твердий Т у дієслівних формах: **любит, гудут, роб'іт, гл'ад'іт**.

В кінці статті подані зразки говірки с. Кобилівки: 34 пісні, одна казка і уривки розмови. Зразки записані фонетичною транскрипцією і можуть бути використані в хрестоматії з української діалектології.

Говірку містечка Стара Ушиця описав Б. М. Яцимський¹. Головну увагу при описі говірки м. Стара Ушиця Б. М. Яцимський звернув на фонетику. В галузі фонетики він не виявив будь-яких особливостей, що їх було уже виявлено в говірці с. Бодачівки, від якого Стара Ушиця знаходиться всього за 12 км. В морфології Б. М. Яцимський виявив декілька таких рис, які в говірці с. Бодачівки не були зафіксовані. Наприклад:

1) іменники із суфіксом -ЕЦ в зв'язку з твердою вимовою Ц належать до твердої групи (**хлопца, хлопцови чи хлопцові**).

2) вживання частки СА замість С'А: **боявса**.

Із інтересних місцевих слів можна подати такі: **кошулька — блузка, бариш — платок, герло — болото, гуля — тиква, калюга — непогода, ге'зди — ось тут, ге'нди — он там**.

Помітив автор у говірці Старої Ушиці і наявність молдавських слів (**клака — толока, каруца — віз**), оскільки місцеве населення часто зустрічається на базарах, на роботі з молдаванами. Однак, — зазначає автор, — «вплив малоруського населення на молдавське, мабуть, сильніший»².

Волинські говори описував В. Камінський. В статті «Краткое описание говора села Косарева Дубенского уезда, Вольнской губернии»³, автор твердить, що говірка с. Косарева не має тих особливостей, якими характеризуються поліські говори, як немає особливостей галицьких говорів. Маючи

¹ Описание говора г. Старой Ушицы Подольской губернии. Сб. отд. рус. яз. и слов., АН, т. 94, № 3, 1915.

² Описание говора г. Старой Ушицы Подольской губернии. Сборник отд. рус. языка и словесности, Ак. наук, т. 94, № 3, стор. 2.

³ РФВ, 1904, т. 51, Варшава, стор. 255—278.

свої специфічні особливості, говірка с. Косарева, за словами автора, має водночас деякі риси говорів східноукраїнських і північноукраїнських, хоча останніх і дуже мало.

Із особливостей говірки с. Косарева подані такі:

1) І не пом'якшує приголосного: **мал'їйї, т'їл'кі, н'їчка, пост'їйї;**

2) Ф вимовляється як ХВ: **хвартух;**

3) твердий Р: **ни журус'а;**

4) приставні Г, В: **гокономи, вулиц'а;**

5) довгі м'які приголосні в іменниках середнього роду і флексія Е: **гул'ан'н'е, заробл'ан'н'е, хоча вис'їл'а;**

6) часто вживаються членні нестягнені прикметники: **мал'їйї;**

7) паралельне вживання твердого і м'якого Т в дієслівних формах III особи: **суд'ат і суд'ат';**

8) в третій особі дієслів теперішнього часу завжди АЄ: **наливає, випиває;**

9) паралельно вживається прийменник ОД і ВІД; прийменник ВІД однак вживається трохи рідше.

В кінці статті подано 13 пісень і одне оповідання як зразки говірки с. Косарева.

В «Отчете о поездке в Волинское Полесье»¹ В. Камінський наводить тексти декількох пісень, записаних від жителів відвіданих сіл, і подає найхарактерніші фонетичні та деякі морфологічні риси. Так, у мові с.с. Буцин, Павурськ, Граддя, Чорнче, Камінь-Коширськ, Рокитне автор статті помітив такі діалектні риси:

1) ІЄ на місці колишнього И (і): **в чїєстому полю, жієт'ичко, подарочкіє;**

2) ІЄ на місці Ї: **вієтру, чоловієк;**

3) У, УО, УЕ на місці старого О в новозакритому складі: **бульш, буельш, туолькі;**

4) дифтонгічні сполучення ЫЭ (очевидно ІЕ — А. М.): **у лысьє — у лісі, у польє — у полі, до дівчєэны;**

5) Д не чергується з ДЖ та Ж: **ходю;**

6) частка СА замість СЯ: **осталаса;**

7) паралельне вживання іменників середнього роду з флексією 'Е та 'А: **вес'їл'л'є і вес'їл'л'а;**

8) широко знаний суфікс -ОЙК замість -ОНЬК: **журбойка, вичеройка;**

9) м'який Т у дієсловах III особи однини: **сидить, висить;**

У мові сіл Копище, Словечно, Ласки, Виступовичи, Людвинівка В. Камінський помітив такі діалектні риси:

¹ ИЗОРЯС, т. XVI, кн. 4, стор. 67—94.

- 1) ІЄ на місці Ї: **зашумієла, нивієсткі;**
- 2) УО, ОУ, УЕ, У на місці старого О: **куосничкі, боуг, куеп (кіп), вул, муй.**
- 3) У на місці колишнього Ї: **бук — бик, вупіті — пипити, вусока — висока;**
- 4) Є замість А: **Єк — як, єкій — який, гле — дл'а.**
- 5) наявність рис білоруської мови: **плакаць — плакать (цекання), гдзе — де (дзекання), воаукі, оасталіса (акання).**

Характеризуючи дифтонги, В. Камінський видзначив, що перший компонент дифтонга вимовляється довше і іноді є прямо замісником дифтонга. В зв'язку з цим у мові описуваних сіл часто зустрічаються паралельні форми: **муой і муй, куонь і кунь, поміещьків і поміщків.**

В статті С. Гаєвського «Говірка с. Михиринець Староконстантинівського повіту Волинської губернії»¹ коротко характеризується фонетика, словозміна і словотвір говірки цього села. В кінці статті поданий словничок — всього 192 слова. В словничку подані такі слова, яких або нема в «Словарі української мови» Б. Грінченка, або слова, що мають інше значення чи звукове оформлення.

Із поданих особливостей говірки с. Михиринець видно, що говірка його належить до південно-західного наріччя. Про це свідчать і такі риси, відзначені автором статті:

- 1) твердий Р — **трасти;** 2) м'який С перед В у слові **с'ва-то;** 3) відсутність подовження приголосних в іменниках середнього роду — **жит'а, безлад'а;** 4) поширення таких займенникових форм як **мею, твею, свею, мо'му, тво'му;** 5) наявність таких дієслівних форм як **ходивем, ходивесь, буду ходив;** 6) наявність таких слів як **боцюн, обисця, пріснисько, вівсисько** тощо.

Особливості говірки містечка Мрина Чернігівської губ. описав А. Н. Малинка².

Як уже згадувалося, тільки в двох статтях були описані говірки південно-східного наріччя.

А. Ветухов описав «Говір слободи Алексеевки Старобельського уезду Харьковской губернии»³. В цій статті автор подав фонетичні, морфологічні та лексичні особливості говірки с. Олексіївки. До кожної, сконстатованої дослідником особливості, наведені приклади, обов'язково в реченні. В кожному слові позначено наголос.

Із 56 місцевих слів цікаві такі:

¹ Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука, К., 1915 р., стор. 123—149.

² «В.-К. Славянства», т. VII, 1892 р.

³ РФВ, т. 34, 1894, стор. 305—315.

1) дозво́лу — досхо́чу, 2) доле́дати — доплентатися, дійти, 3) збедне́віти — здоро́в'я збедне́віло — погіршало, зменшилось, 4) кри́жма — нова пелюшка, в яку загортали новонароджене дитя, коли христили його, 5) око́ст — шинка, окорок, 6) петрі́вщина — поле, зоране в Петрівку.

В кінці статті подані уривки мови села. Але від кого записані вони, не вказано.

В статті О. Д. «Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок, Переяславського пов. на Полтавщині»¹ описана фонетика і морфологія говірки цього села. З наведених у статті прикладів видно, що говірка с. Хоцьок належить до південно-східного наріччя. Тільки дві риси, відмічені автором, не можна вважати східноукраїнськими — це м'які шиплячі в таких словах як курчя, лошя, мовчять та наявність у говірці нелексикалізованих форм майбутнього часу недоконаного виду типу робити му, робити меш.

В кінці статті додані уривки двох казок загалом задовільно записаних.

* * *

До великої Жовтневої соціалістичної революції було видано чимало збірок із записами зразків народної мови. Більшість записів, вміщених у цих збірках, робилася не з діалектологічною метою, але чимало з них досить точно віддають живу народну мову і безумовно можуть бути використані і для діалектологічних цілей.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції у нас було лише дві спроби упорядкувати хрестоматію зразків української діалектної мови. Це — «Образцы народных говоров малорусского наречия», додані в кінці праці П. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия»² і «Хрестоматия по малорусской диалектологии» Н. Н. Дурново³. Та й після революції були опубліковані тільки дві невеличкі хрестоматії⁴. Для кожного викладача української діалектології тепер цілком очевидно, що всі ці хрестоматії явно незадовільні і не відповідають ні нашим науковим, ні нашим практичним вимогам. Отож, назріла гостра потреба вибрати із досить численної кількості досі опублікованих текстів діалектної мови кращі записи з різних територій України, упорядкувати їх, подати до них коментар і, нарешті, видати доброякісну хрестоматію з української діалектології. Всі умови для створен-

¹ Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука, К., 1915 р., стор. 101—102.

² Київ, 1876, стор. 297—352.

³ Москва, 1913 р.

⁴ Див.: а) Е. Ф. Карский, Русская диалектология, Ленинград, 1924, стор. 165—171;

б) Еремин С. А., Фалев И. А., Русская диалектология, 1928, стор. 161—186.

ня такої хрестоматії у нас є, і вона повинна бути упорядкована і видана найближчим часом.

Висновки

Ми коротко схарактеризували всі праці теоретичного характеру з української діалектології XIX—початку XX століття. Із огляду цих праць можна зробити такі висновки:

1. В працях XIX — початку XX століття дослідники діалектологи багато уваги приділяли визначенню термінів «мова», «наріччя», «діалект», «говор». Однак задовільних, прийнятних для нас визначень цих термінів, в дореволюційній українській діалектології так і не було подано.

2. В центрі уваги дослідників української діалектології було питання про генезис українських територіальних діалектів, про зв'язок їх з колишніми родоплемінними діалектами. При відсутності достатньої кількості матеріалів з різних місцевостей, при недооцінці рис граматичної будови і словникового складу це дуже важливе питання, правильно поставлене, не було та і не могло бути розв'язане. Розв'язане це питання має бути в нашу добу після створення діалектологічного атласа української мови. Звичайно, при вивченні цього питання треба буде зважити на праці К. П. Михальчука, О. І. Соболевського та О. О. Шахматова.

3. Найбільше уваги дослідники української діалектології цього періоду приділяли класифікації українських говорів, діалектів. Помилковість, хибність майже всіх класифікаційних спроб полягала в тому, що автори їх робили ці спроби без урахування характерних ознак місцевих діалектів — граматичної будови і словникового складу. Найближчою до реальної дійсності була, на нашу думку, класифікаційна спроба українських діалектів, подана К. П. Михальчуком.

4. Характеристика наріч, діалектів, говорів в працях цього періоду була явно недостатньою і обмежувалась переважно поданням фонетичних рис, і рідше фонетичних та морфологічних рис описуваних наріч, діалектів та говорів. Синтаксичні і лексичні риси майже не подавались. Фактичний матеріал, поданий у працях при характеристиці наріч, діалектів та говорів, має бути використаний і нашими радянськими діалектологами.

5. Переважна більшість діалектологів у своїх працях обмежувалась тільки констатацією рис, властивих якомусь наріччю чи говору, і не подавала або майже не подавала будь-яких коментарів рисам, наявним в описуваних наріччях, говорах. Зрозуміло, що радянські діалектологи повинні уникати цієї помилки і прагнути до теоретичного осмислення фактів діалектної мови.

6. В працях цього періоду було цілком правильно поставлено питання про створення єдиних програм для збирання діалектного матеріалу і єдиної методики та техніки збирання і записування діалектної мови. Програма, методика і техніка записування діалектної мови були створені і вироблені за декілька років до Великої Жовтневої соціалістичної революції, але практичної реалізації не знайшли та й не могли знайти в ті дуже несприятливі роки. Найбільшу вартість для радянської діалектології має програма К. П. Михальчука та Є. Тимченка, яка може стати основою нової програми для монографічних описів українських говорів в нашу добу.

7. У монографічних працях побіжно, крім праць І. Верхратського, описувались тільки фонетичні та деякі морфологічні риси.

8. Сконстатовані діалектні риси ілюструвались тільки поодинокими прикладами — словами.

9. За винятком праць І. Верхратського, автори інших праць або мало подавали зв'язаних текстів, зразків описуваної говірки, або зовсім не подавали їх.

10. З аналізу монографічних праць видно, що автори їх не мали ще єдиної методики опису говірки. Одні автори подавали історію села, говірку якого вони описували, інші — не подавали її; одні автори вказували від кого вони збирали матеріали для своєї роботи, інші — не вказували; одні автори подавали приклади поширеною в ті часи транскрипцією, а інші — робили записи на свої власні уподобання.

11. В монографічних працях зафіксовано чимало фактичного матеріалу, подані зразки діалектної мови. Все це мають використати в своїх працях і радянські діалектологи.

НБ ПНУС

328831

Редактор Ю. Ф. КАСИМ

БР 14335.

Підписано до друку 20.XII-1961 р.

Формат паперу 60×92 ¹/₁₆. Друк. арк. 3.

Зам. № 7008.

Ціна 20 коп.

Тираж 1500.

Білгород-Дністровська міська друкарня